

Universiteit
Leiden
The Netherlands

Rurale gemeenschappen in de Civitas Cananefatium 50-300 na Christus

Bruin, J. de

Citation

Bruin, J. de. (2017, November 21). *Rurale gemeenschappen in de Civitas Cananefatium 50-300 na Christus*. Retrieved from <https://hdl.handle.net/1887/55810>

Version: Not Applicable (or Unknown)

License: [Licence agreement concerning inclusion of doctoral thesis in the Institutional Repository of the University of Leiden](#)

Downloaded from: <https://hdl.handle.net/1887/55810>

Note: To cite this publication please use the final published version (if applicable).

Cover Page

Universiteit Leiden

The handle <http://hdl.handle.net/1887/55810> holds various files of this Leiden University dissertation.

Author: Bruin, J. de

Title: Rurale gemeenschappen in de Civitas Cananefatium 50-300 na Christus

Issue Date: 2017-11-21

De rurale gemeenschappen

In de omgeving van de Romeinse stad in Voorburg bevonden zich talrijke rurale nederzettingen. In dit hoofdstuk worden deze besproken, maar wordt ook ingegaan op de bewoningsgeschiedenis van het gebied en de eventuele herkomst van de bewoners. Afgesloten wordt met een karakterisering van de rurale gemeenschappen in het gebied.

5.1 INLEIDING

In dit hoofdstuk wordt een beschrijving gegeven van de plattelandsbewoning in de Cananefaatse *civitas* vanaf circa 250 voor Christus tot het midden van de vierde eeuw. Deze relatief lange periode van zes eeuwen wordt gekenmerkt door een wisselende bewoningsintensiteit in het onderzoeksgebied. In de late ijzertijd is sprake van relatief veel nederzettingsterreinen, die verspreid over het gebied liggen. Aan het eind van de ijzertijd, in de loop van de eerste eeuw voor Christus, neemt de bewoning in het gebied echter op een dusdanige manier af dat zij nog nauwelijks archeologisch traceerbaar is. Pas rond 50 worden weer duidelijk aanwijsbare bewoningssporen aangetroffen in het onderzoeksgebied. De bewoning neemt in de daaropvolgende eeuw steeds verder toe, om vervolgens aan het eind van de tweede of het begin van de derde eeuw langzaamaan weer af te nemen. In de tweede helft van de derde eeuw worden de meeste nederzettingsterreinen verlaten. Dit proces loopt door tot in het begin van de vierde eeuw. Daarna vindt sporadisch bewoning plaats in het gebied, die rond het midden van de vierde eeuw ook weer lijkt te verdwijnen. De daaropvolgende duidelijke bewoningssporen die worden aangetroffen in het onderzoeksgebied dateren van ongeveer anderhalve eeuw later.

5.2 DE LATE IJZERTIJD (250 VOOR CHRISTUS-0)

In de late ijzertijd vond bewoning plaats, verspreid over het onderzoeksgebied. De nederzettingen bestonden over het algemeen uit één huiserf en lijken een plaatsvast karakter

te hebben. Ze worden alleen opgegeven wanneer natuurlijke omstandigheden bewoning niet meer mogelijk maken. Op enkele plaatsen zijn duidelijke concentraties van bewoningssporen aangetroffen, zoals langs de Rijn, op de strandwallen bij Den Haag en in het klei/veengebied van Midden-Delfland en Vlaardingen/Schiedam. De bewoning in deze gebieden stond sterk onder invloed van natuurlijke factoren (zie hoofdstuk 2). Van Heeringen stelt dat “...*the coastal region was inhabited by groups of people whose essentially self-sufficient economy was based largely on agriculture. These people lived in scattered settlements, each comprising of a single farmstead*” (Van Heeringen 1992, 244). Toch zijn delen van het gebied tamelijk intensief bewoond geweest, zoals de strandwallen in Den Haag (Stokkel 2012, 155) en het veengebied rond Vlaardingen (Van den Broeke 1993, 59-82).

Aanpassingen van het landschap vonden op relatief kleine schaal plaats, zoals in Vlaardingen, waar rond 175 voor Christus een dam in een kreek wordt aangelegd (De Ridder 1999/2003, 11). Ook in Den Haag wordt een dam in een kreekje aangelegd, maar aangezien deze dam tevens een verbinding vormt tussen de strandwal en het veengebied, zou het hier ook om een oversteekplaats kunnen gaan (Lanzing en Siemons 2014, 204-207). Deze dam kan aan het begin van de late ijzertijd worden gedateerd, dus rond 200 voor Christus, hoewel een ¹⁴C-datering een jongere datering niet uitsluit (Lanzing en Siemons 2014, 204). Er zijn slechts twee grafvelden bekend, beide eveneens uit Den Haag (Opbroek 2007, 56-69; Waasdorp 1998, 139-145). De samenleving lijkt een egalitair karakter te hebben gehad, waarin bovendien weinig veranderingen optraden. Dit staat in contrast met het Midden-Nederlandse rivierengebied, waar een aantal belangrijke ontwikkelingen archeologisch waargenomen kunnen worden, zoals de opkomst van regionale heiligdommen en de massale circulatie van zogenaamde glazen La Tène-armbanden (Roymans 2004, 9-22) en ‘Keltische’ munten (Roymans 2004, 31-53 en 67-101), die wijzen op een toenemende complexiteit van de samenleving. Wellicht was het onderzoeksgebied destijds aan de periferie van deze ontwikkelingen gelegen. Ook is het mogelijk dat er geen sprake was van een duidelijk gedefinieerde gemeenschap of juist van een los conglomeraat van diverse kleine groepen.

Metaalvondsten uit de late ijzertijd zijn zeldzaam in het onderzoeksgebied en ze dateren alle van ruim voor het begin van de jaartelling (tabel 5.1). Ook de ‘Keltische’ munten ontbreken vrijwel volledig in het onderzoeksgebied, ondanks intensief gebruik van metaaldetectoren op archeologische opgravingen. Wel zijn er acht glazen La Tène-armbanden bekend, hoewel deze van slechts vier vindplaatsen afkomstig zijn (tabel 5.2). Dit is in vergelijking met het Midden-Nederlandse rivierengebied een zeer klein aantal (Polak en Kooistra 2013, 379-380). Hoewel dit kan wijzen op een andere (culturele) achtergrond of etnische identiteit van de inwoners van het gebied, zoals verondersteld door Roymans en Verniers (Roymans en Verniers 2009, 28), zijn er nog twee andere oorzaken voor dit kleine aantal aan te wijzen. Ten eerste is het goed mogelijk dat ten tijde van het hoogtepunt van de circulatie van deze armbanden

Tabel 5.1. Metaalvondsten uit de late ijzertijd in het onderzoeksgebied.

Vindplaats	Object	Type	Datering	Literatuur
Rotterdam-Spoortunnel	Fibula	Heeren en Van der Feijst 2017, 33, type 4c	150/100-60/30 voor Christus	Carmiggelt en Guiran 1997, 86-88
Midden-Delfland Foppenspolder	Fibula	Feugère 1a2 (Feugère 1985)	220-80 voo Christus	Van den Broeke en Van Londen 1995, 33)
Rotterdam-Terbregge	Fibula	Metzler 3a-b Heeren en Van der Feijst 2017, 43, type 8b; (Metzler 1995)	120-50 voor Christus	Moree et al. 2002, 101
Den Haag Oude Waalsdorperweg	Naald	Onbekend	late ijzertijd	Opbroek 2007, 68
Wateringen-Provinciale Weg	Fibula	Laat-La Tène fibula Heeren en Van der Feijst 2017, 43, type 8b; Metzler 3a-b (Metzler 1995)	120-50 voor Christus	

Tabel 5.2. Fragmenten van La Tène armbanden in het onderzoeksgebied. Type-indeling volgens Haevernick 1960.

Vindplaats	Type	Literatuur	Datering
Den Haag Ockenburgh	type 7d	Mond. mededeling J.A. Waasdorp	175-80vChr
Wassenaar Waalsdorpervlakte	type 3b	Mond. mededeling J.A. Waasdorp	130vChr-50
Schiedam Hargpolder	type 3a	Peddemors 1975, 118, nummer 189	130-80vChr
Vlaardingen Breeweg	type 3b	Van den Broeke en Van Londen 1995	130vChr-50
Vlaardingen Breeweg	type 3b	Van den Broeke en Van Londen 1995	130vChr-50
Vlaardingen Breeweg	type 3b	Van den Broeke en Van Londen 1995	130vChr-50
Vlaardingen Breeweg	type 3b	Van den Broeke en Van Londen 1995	130vChr-50
Vlaardingen Breeweg	type 6a	Van den Broeke en Van Londen 1995	250-130vChr

(tussen 130 en 15 voor Christus; Verniers 2006, 33) grote delen van het onderzoeksgebied onbewoond waren. De datering van de gevonden armbanden in het onderzoeksgebied valt namelijk grotendeels in de tweede en eerste eeuw voor Christus (tabel 5.2).

De tweede oorzaak van de relatief slechte vertegenwoordiging in West-Nederland is de wijze waarop de fragmenten verzameld zijn. In tegenstelling tot het Midden-Nederlandse rivierengebied treden vindplaatsen uit de late ijzertijd hier niet aan het oppervlak, waardoor uitgebreide amateurcollecties ontbreken. De fragmenten worden in West-Nederland vrijwel uitsluitend verzameld op opgravingen. Deze opgravingen beslaan over het algemeen een klein oppervlak. Het is veelzeggend dat ondanks deze beperkingen één vindplaats meerdere exemplaren heeft opgeleverd. In de Holiërhoekse polder in Vlaardingen gaat het om vijf fragmenten (Koot 1997, 342-343). Voor vindplaatsen op de strandwallen geldt dat die vaak overstoven zijn door jongere duinafzettingen of dat ze juist zijn afgegraven in het kader van zandwinning. Al met al kan gesteld worden dat de relatief slechte vertegenwoordiging van La Tène-armbanden in het onderzoeksgebied vermoedelijk veroorzaakt wordt door het feit dat er weinig bewoning in het gebied aanwezig was ten tijde van het hoogtepunt van de circulatie van

deze objecten. Ook de beperkte archeologische zichtbaarheid en de kleinschalige opgravingen die op vindplaatsen uit deze periode hebben plaatsgevonden hebben een negatieve invloed op de aantallen armbandfragmenten die bekend zijn.

5.3 EEN BEWONINGSHIAAT?

Op basis van de metaalvondsten lijkt de bewoning in de ijzertijd te eindigen in de eerste eeuw voor Christus. Het opvallende ontbreken van ‘Keltische’ munten in het onderzoeksgebied wijst ook al niet op intensieve bewoning aan het einde van de late ijzertijd. Het handgevormde aardewerk is niet nauwkeuriger te dateren dan globaal ‘in de late ijzertijd’. Indien naar de beschikbare ¹⁴C-dateringen wordt gekeken, valt op dat voor de omgeving van Vlaardingen de bewoning mogelijk zelfs al in het begin van de tweede eeuw voor Christus afbreekt (Van Heeringen 2011, tabel 17.3, 414 en 418). Ditzelfde geldt voor de ¹⁴C-dateringen in de omgeving van Den Haag (Van Heeringen 1992, 175) en van enkele vindplaatsen langs de Rijn (Van Heeringen 1992, 179). Landschappelijke veranderingen kunnen hier een rol hebben gespeeld, zeker in de omgeving van Vlaardingen, waar veel nederzettingen op het veen waren gelegen.

Handgevormd aardewerk, dat past binnen typologieën die aan de late ijzertijd worden toegeschreven is tot dusver niet gevonden in nederzettingen waar ook op de draaischijf vervaardigd aardewerk uit de Romeinse periode is aangetroffen. Bovendien bestaan er grote verschillen tussen het handgevormde aardewerk uit de late ijzertijd en dat uit de Romeinse tijd (De Bruin 2005, 27; Van Ginkel en Waasdorp 1992, 9). In de enkele gevallen waar bewoning uit de Romeinse tijd op min of meer dezelfde locatie ligt als die uit de late ijzertijd, zijn beide bewoningsniveaus zonder uitzondering gescheiden door een laag klei of stuifzand. Huistypen uit de late ijzertijd komen in de Romeinse tijd niet voor; dit wijst op een breuk in de ontwikkeling van de huizenbouwtraditie in de regio. De nederzettingen uit de Romeinse periode zijn allemaal nieuwe stichtingen. Het gebied is dus door nieuwe bewoners aan het begin van de Romeinse tijd gekoloniseerd. De reden hiervoor kan een (partiële) onderbreking van de bewoning zijn. De indruk die deze gegevens wekken, is van een vrijwel leeg gebied, waar de bewoning zo ver is teruggelopen dat zij archeologisch nauwelijks meer traceerbaar is.

Toch zijn op drie plaatsen in het onderzoeksgebied aantoonbare sporen van menselijke activiteiten aan het einde van de eerste eeuw voor Christus en in één geval zelfs aan het begin van de eerste eeuw na Christus gevonden, waardoor er geen sprake kan zijn geweest van een totale leegte in de regio. Op de vindplaats Naaldwijk-Hoogwerf werden een akkerlaag en sporen gevonden die afgedekt waren door een stuifzandpakket. Het aardewerk uit deze contexten vertoonde overeenkomsten met vaatwerk dat in late ijzertijd gedateerd

kan worden, zonder dat het in een duidelijke stijlgroep was in te delen (De Bruin 2012a, 194). De met deze sporen en vondsten samenhangende bewoning is vermoedelijk "...in de eindfase van de late ijzertijd, rond het begin van de jaartelling" te dateren (Goossens 2012, 520). In Vlaardingen-De Vergulde Hand-West gaat het om enkele palen die naast een takkenpad waren ingeslagen en enkele losse palen die op een andere locatie in de grond gedreven waren; beide hebben een *wigglematch*-datering opgeleverd van 35 voor Christus (Eijskoot et al. 2011, 41 en 53). Deze palen wijzen op een gebruik van het gebied, maar niet direct op bewoning. Deze kan wel aanwezig zijn geweest op de oeverwallen van de Maas die daarna geërodeerd zijn, maar door het ontbreken van vondstmateriaal en grondsporen kan hier niet van uitgegaan worden. In Voorburg, ter hoogte van de latere stedelijke nederzetting, zijn sporen gevonden van een huiswand, samen met andere aanwijzingen voor menselijk ingrijpen zoals ploegsporen, greppels en de mogelijke restanten van een tweede gebouw (Buikema en Driessen 2014, 91-95). Twee essenhouten palen uit deze huiswand zijn door middel van dendrochronologie gedateerd in zomer-winter 5 na Christus en zomer-winter 6 na Christus (Buikema en Driessen 2014, 92). Mogelijk heeft de bewoning zich in de late ijzertijd teruggetrokken tot de best mogelijke plek, die op een later moment ook gekozen is als locatie voor de Romeinse stad. Er zijn geen aanwijzingen dat er een relatie bestaat tussen beide bewoningsfasen.

De grootschalige bewoning in de ijzertijd lijkt dus in de tweede en eerste eeuw voor Christus af te breken. Een eenduidige verklaring hiervoor is er niet. Hernieuwde activiteit van inbrekende geulen vanuit zee kan voor delen van het onderzoeksgebied zeker een reden zijn geweest. Zo worden sporen uit de periode 200-100 voor Christus in het Wateringse Veld in Den Haag afgedekt door een circa vijftig centimeter dikke laag klei, die wijst op "...ingrijpende overstromingen..." (Kooistra 2014a, 38; Siemons 2014a, 287). Mogelijk werd een belangrijk deel van het zuidwestelijke zeekleigebied in deze periode gevormd en was dit de reden voor het afbreken van de bewoning. De regelmatige overstromingen zullen bewoning van het gebied hebben bemoeilijkt, waardoor een breuk in de bewoning tussen de late ijzertijd en de Romeinse periode is opgetreden (Siemons 2014a, 287). Pas in de eerste eeuw na Christus verzoette het milieu langzamerhand (Kooistra 2006, 410). In het mondingsgebied van de Rijn is op één locatie ook aangetoond dat in de late ijzertijd of het begin van de Romeinse periode het kwelderlandschap overstroomde, waarbij dekafzettingen werden gevormd (Tol 2012, 331). Of dit beeld voor de hele regio rond de Rijnmonding geldt, is niet duidelijk. Overigens zorgden overstromingen in veel gevallen juist voor betere omstandigheden voor bewoning; door nieuw ontstane geulen werd het gebied juist beter ontwaterd.

De overstromingsproblematiek geldt echter niet voor de strandwallen die hoog genoeg waren om gevrijwaard te blijven van wateroverlast. Toch zijn op de strandwallen geen nederzettingsterreinen bekend uit het einde van de late ijzertijd, met uitzondering van de

bewoning in Voorburg (zie hierboven). In een aantal gevallen is op de ijzertijdbewoningslaag stuifzand aangetroffen (Goossens 2012, 36; Waasdorp en Van Zoolingen 2015b, 407). Dit wijst op zandverstuivingen in de late ijzertijd. Deze verstuivingen kunnen zijn veroorzaakt doordat de strandwallen op grootschaal in cultuur waren gebracht. Overigens zijn verstuivingen niet altijd redenen om een gebied te verlaten; bij opgravingen van bewoningssporen uit de Romeinse tijd aan de Scheveningseweg in Den Haag keerde de bewoning na een periode van verstuiving weer terug (Waasdorp 1999, 13-14), terwijl in dezelfde periode op de nederzetting Ockenburgh, zo'n vijf kilometer zuidelijker, zonder onderbreking werd gewoond (Waasdorp en Van Zoolingen 2015b, 416). Het zand op de strandwallen was in de Romeinse periode echter vrij zuur, aangezien hier beuk en hulst voorkwamen die juist gedijen op een dergelijke ondergrond (Kooistra 2014a, 45); mogelijk was de bodem aan het eind van de ijzertijd dusdanig uitgeput of uitgespoeld, dat het niet meer mogelijk was om hier te akkeren, waardoor bewoning ook niet meer mogelijk was. Er zullen echter nog genoeg plaatsen zijn overgebleven waar de strandwallen dicht bij kleis sedimenten lagen en hier zal het dan ook mogelijk zijn geweest om een bestaan op te bouwen of zich te handhaven.

Hoewel er dus zeker landschappelijke redenen zijn voor het afbreken van een deel van de bewoning in de eerste eeuw voor Christus, kan hiermee niet de algehele leegloop van het gebied verklaard worden. Dit verschijnsel wordt ook buiten het onderzoeksgebied aangetroffen. Het Midden-Nederlands rivierengebied raakt pas weer dichter bevolkt na het midden van de eerste eeuw voor Christus (Heeren 2009, 258). Verder naar het zuiden, in het Maas-Demer-Scheldegebied, is eveneens sprake van een mogelijke discontinuïteit in de bewoning tussen de late ijzertijd en de Romeinse periode: "And yet in our view here there are archaeological indications that a discontinuity of habitation is a distinct possibility in the MDS area in the 1st century BC" (Hiddink en Roymans 2015, 84). Ook in grote delen van de *civitas* van de *Menapii* in het westen van België en het zuiden van de provincie Zeeland is sprake van discontinuïteit in de bewoning tussen de late ijzertijd en de Romeinse periode (De Clercq 2009, 498-499). Enige voorzichtigheid moet wel betracht worden bij het fenomeen discontinuïteit. Van Beek en Groenewoudt stellen voor de regio rond de Vecht in Overijssel dat: "In general Roman-period settlements seem to have had no Iron Age predecessors on exactly the same location. In several microregions, however, Iron Age settlement sites have been found that were situated only a few hundred meters away from a Roman-period site. This may point towards a general shift in site location..., rather than a radical break" (Van Beek en Groenewoudt 2011, 177). Deze regio is echter veel minder intensief onderzocht dan het Maas-Demer-Scheldegebied, waardoor een discontinuïteit van de bewoning ook voor dit gebied niet uitgesloten kan worden. Voor het onderzoeksgebied geldt bovendien dat de ijzertijdsites goed gedateerd zijn en dat er duidelijk nauwelijks tot geen relatie bestaat met de latere bewoning in de Romeinse tijd.

Een groot deel van de bewoning in het onderzoeksgebied en enkele regio's in de omgeving daarvan kan in de eerste eeuw voor Christus zijn verdwenen door veranderende sociaal-politieke omstandigheden. Hoewel de chronologische resolutie van het vondstmateriaal uit de late ijzertijd erg laag is, is het verleidelijk de ontvolking van het gebied in de eerste eeuw voor Christus in verband te brengen met de gevechtshandelingen die Julius Caesar onderneemt in Noord-Gallië. In de periode voor het midden van de eerste eeuw voor Christus voert Caesar campagnes uit in de gebieden van de Aduatuci en de Eburonen, maar ook tegen bewoners van het kustgebied (Caesar *De Bello Gallico* 2-6; Bloemers 1978, 76). In de omgeving van Namen in België, in het plaatsje Thuin, rechtvaardigen archeologische vondsten de veronderstelling dat het hier gelegen *oppidum* belegerd is door Romeinse troepen, wellicht in 57 voor Christus (Roymans en Scheers 2012, 23; 29). Daarnaast wijzen schatvondsten mogelijk ook op activiteiten van het Romeinse leger verder naar het noorden; deze vondsten dateren van de periode van de militaire campagnes van Caesar tegen de *Eburones* in 54 en 53 voor Christus (Roymans en Scheers 2012, 20). Voor het Maas-Demer-Scheldegebied wordt de veronderstelde discontinuïteit tussen de bewoning in de late ijzertijd en de Romeinse tijd eveneens in verband gebracht met de periode van de Gallische oorlogen van Caesar (Hiddink en Roymans 2015, 84).

Indien grote delen van België en Zuid-Nederland inderdaad ontvolkt zijn geraakt door de operaties van het Romeinse leger, dan is het resultaat een vrijwel leeg gebied geweest. In Zuid-Duitsland kan de verlating van het grote *oppidum*²⁷ in Manching tussen 50 en 30 voor Christus (David 2015, 155) veroorzaakt zijn door "...internal social strain and external political and economic pressure." (Wendling 2013, 483), alhier eveneens resulterend in een leeg gebied, dat later als grenszone van het Romeinse rijk wordt ingericht. Wellicht gaat het hier om een officiële Romeinse politiek. In ieder geval bevond zich ten noorden van het door het Romeinse gezag gecontroleerde gebied in *Gallia* dus een brede zone met weinig tot geen bewoning. Opvallend genoeg beschrijft Caesar tot tweemaal toe een vergelijkbare situatie, maar dan als kenmerk van de territoriumgrenzen van Germaanse stammen. Beide worden hier geciteerd:

"As a nation, they (the Germans) count it the highest praise to have the land on their borders untenanted over as wide a tract as may be, for this signifies, they think, that a great number of states cannot withstand their force. This it is said that on one side for about six hundred miles from the territory of the Suebi the land is untenanted."
(Caesar, *De Bello Gallico* 4, 3)

27 Een oppidum wordt gedefinieerd als een nederzetting met grootschalige defensieve structuren en een grootte van ongeveer 20 tot meer dan 100 hectare (Roymans 1990, 200).

“Their states (the Germanic states) account it the highest praise by devastating their borders to have areas of wilderness as wide as possible around them. They think it the true sign of valour when the neighbours are driven to retire from their lands and no man dares to settle near, and at the same time they believe they will be safer thereby, having removed all fear of a sudden inroad.”
(Caesar, *De Bello Gallico* 6, 23)

Het is echter goed mogelijk dat Caesar hier geen Germaans gebruik beschrijft, maar een Romeinse strategie waarbij een bufferzone zonder bewoning rond het gecontroleerde gebied werd ingesteld. Deze zone vormde op deze manier een soort veiligheidsbarrière. Anderzijds kan deze bufferzone vanzelf zijn ontstaan door een gebrek aan veiligheid voor de lokale bevolking, veroorzaakt door plunderende en foeragerende Romeinse soldaten. Dit ‘lege’ gebied vormde in de periode daarna echter in toenemende mate een bedreiging, aangezien het niet permanent beveiligd werd door Romeinse troepen. Vermoedelijk was dit de reden voor de bouw van het militaire kamp op de Hunerberg in Nijmegen tussen 19 en 16/12 voor Christus, dat plaats bood aan twee tot drie legioenen (Kemmers 2005, 235-236). De nederlaag van Lollius in 17 of 16 voor Christus, waarbij het vijfde legioen *Alaudae* werd verslagen, geeft aan dat er een gevaarlijke situatie in het gebied was ontstaan (Kemmers 2005, 50). De verliezen aan Romeinse zijde lijken overigens meegevallen te zijn; wel werd de adelaar van het legioen buitgemaakt, wat vooral gezichtsverlies voor de commandant van het leger betekende (Polak en Kooistra 2013, 397).

Ook de verplaatsing van groepen als de *Ubii* en de *Batavi* naar dit gebied tussen 30 en 19 voor Christus is in dit licht te bezien (Kemmers 2005, 52). Deze maatregelen wijzen op het opvullen van het voorheen grotendeels verlaten gebied met loyale stammen, die ook als soldaten konden worden ingezet. Hierdoor kon het gebied bewaakt worden. Hetzelfde proces kan waargenomen worden langs de Bovenrijn, tussen Wiesbaden en Straatsburg, waar men veronderstelt dat zogenaamde Neckarsueben de bewaking van de Romeinse grenszone overnemen op het moment dat de hier gelegerde troepen worden ingezet voor de verovering van *Britannia* in 43 (Langeveld 2010a, 326; Schlegel 2005, 85-90). Ook in Leidsche Rijn bij Utrecht is een vergelijkbaar proces waar te nemen, waarbij loyale stammen de bewaking van de Rijnzone uitvoeren, in dit geval al vanaf het begin van de jaartelling (Langeveld 2010a, 325-326). De verplaatsing van dergelijke groepen is eveneens goed gedocumenteerd voor andere gebieden, zoals in *Moesia*, waar in 60 100.000 mensen van ten noorden de Donau naar een gebied ten zuiden van deze rivier werden verplaatst (Sarnowski 2012, 16-18; CIL XIV 2608). In de tweede eeuw eindigt de rurale bewoning ten noorden van de Muur van Hadrianus, vermoedelijk niet lang nadat deze muur is gebouwd. Ook in de derde eeuw werden nog groepen mensen verplaatst voor het bevolken van grensregio's, zoals in Algerije (Mattingly et al. 2013, 68 and 69, figure 97; CIL VIII, 09228).

In het onderzoeksgebied is dus sprake van een duidelijk breuk tussen de bewoning in de late ijzertijd en die in de Romeinse periode. Het verdwijnen van de bewoning uit de late ijzertijd kan deels veroorzaakt zijn door veranderende landschappelijke omstandigheden, zoals overstromingen. Niet het gehele gebied was daar echter gevoelig voor en niet iedere overstroming vormde direct een probleem voor de bewoonbaarheid van het gebied. Toch breekt overal de bewoning (ogenschijnlijk) af. De reden hiervoor zal dus meer in de sociaal-politieke sfeer gezocht moeten worden. Het vanuit het zuiden oprukkende Romeinse leger kan hier een verklaring voor zijn. Hoe dan ook is het onderzoeksgebied rond het begin van de jaartelling nagenoeg leeg en is er dus sprake van een duidelijk hiaat in de bewoning van het gebied.

5.4 NIEUWE BEWONERS IN DE EERSTE EEUW

Zoals in de vorige paragraaf gesteld is, zijn alle nederzettingsterreinen uit de Romeinse tijd in het onderzoeksgebied nieuwe stichtingen. In de eerste eeuw heeft een nieuwe groep mensen het gebied gekoloniseerd. Deze mensen worden vanaf 4 als *Cananefates* in de historische bronnen aangeduid. Drie vragen zijn van belang in de discussie over de nieuwe bewoning, namelijk wanneer deze begint, wat de herkomst van de nieuwe inwoners is en hoe de naam van deze groep kan zijn ontstaan.

5.4.1 *Begindatering van de bewoning*

De oudste datering van een nederzetting in het onderzoeksgebied is gepubliceerd door Bloemers, die de nederzetting Rijswijk-De Bult dateert vanaf 10 voor Christus (Bloemers 1979, 12). Deze vroege datering blijkt bij nadere beschouwing gebaseerd op de kap*fibulae* (Bloemers 1978, 305-306, Abb. 125, 21, 133, 288). Deze *fibulae* van het type Haalebos 2.III (kap*fibulae* van het type *Bozum*, Haalebos 1986, 16-23; Heeren en Van der Feijst 2017, 49-51, type 11f), kunnen echter nog tot 40 voorkomen en het is niet uitgesloten dat zij als erfstukken nog een tijd daarna gebruikt zijn (Blom en Van der Feijst 2007, 98; Van der Feijst en Laan 2011, 262), zeker ook vanwege de stevige constructie van deze spelden. Het is ook mogelijk dat dergelijke mantelspelden veel later dateren dan tot nu toe is aangenomen. Ten slotte valt niet uit te sluiten dat de vroege *fibulae* op een later moment als schroot naar de nederzetting zijn gekomen (Langeveld 2009b, 126), hoewel het regelmatige voorkomen van deze mantelspelden dit tegenspreekt. In Naaldwijk is een kap*fibula* aangetroffen ter hoogte van een huisplattegrond met een dendrochronologische datering vanaf 97; dit erf vertegenwoordigt de eerste bewoning op dit deel van het terrein (Goossens 2012, 62-63), waardoor duidelijk is dat deze kap*fibula* nog aan het eind van de eerste eeuw gedragen zal zijn. Nu de datering van de kap*fibulae* van Rijswijk bijgesteld is,

kan gekeken worden naar wat dan wel de vroegste datering van de site is. Dit blijkt 60-70/75 te zijn, op basis van *de terra sigillata* (Bloemers 1978, 34). Gebaseerd op een groep uitbundig versierd handgevormd aardewerk (Bloemers 1978, 349, Abb. 158, type IF), kan een iets vroegere datering van de nederzetting, rond 50, echter niet uitgesloten worden.

Ook voor andere nederzettingsterreinen geldt dat de aanvang van de bewoning later dateert dan in de literatuur is gesteld. De veronderstelde aanvang van de bewoning van twee andere vindplaatsen, vanaf de vroege eerste eeuw, correspondeert namelijk niet met de gepresenteerde gegevens (Van Londen 2006a, 171-172). Op de eerste vindplaats (MD 01.17) wordt de vroege datering slechts afgeleid aan de hand van het hoge percentage (99%) handgevormd aardewerk (Van Londen 2006a, 32). Dergelijke percentages kunnen echter ook later in de eerste eeuw in nederzettingen worden aangetroffen (Van Kerckhove 2011, 226). Op de tweede vindplaats (MD 03.01) zijn vier mogelijke huisgreppels (zogenaamde wall-ditch structuren) te herkennen, die door Van Londen in de vroegste bewoningsfase worden gedateerd (Van Londen 2006a, 60-62). Een blik op de overzichtsplattegrond van deze vindplaats leert echter dat het hier heel goed om slechts twee elkaar oversnijdende greppelstructuren kan gaan (Van Londen 2006a, 61-62 fig. 35 en 36). Bovendien zijn er geen andere aanwijzingen dat het hier om huizen gaat en ontbreekt begeleidend vondstmateriaal. Het is dan ook onwaarschijnlijk dat deze greppelstructuren een langere periode in gebruik zijn geweest, laat staan als behuizing hebben gediend, zoals Van Londen veronderstelt (Van Londen 2006, 62). De aanwijzingen voor een vroege begindatering zijn dus gering en beide nederzettingsterreinen zullen dus van na het midden van de eerste eeuw dateren. Dit geldt vermoedelijk ook voor veel andere sites die in het verleden vaak naar een oudere datering 'geredeneerd' zijn (Wiepking 1997, 161; Siemons 2009, 355).

Net als in Rijswijk komen op veel andere sites in de regio echter wel vroeg eerste-eeuwse *fibulae* voor (De Bruin 2012b, 288-289; Laan 2009a, 257-258; Langeveld 2009b, 121-122; Van der Feijst 2007, 62-63; Van der Feijst 2012b, 96-98; Van der Feijst en Laan 2011, 233-238; Waasdorp 2014, 70-71). Echter, op deze vindplaatsen ontbreekt gedraaid aardewerk uit de eerste helft van de eerste eeuw en zijn er geen aanwijzingen voor oudere bewoning, waardoor het ook hier om erfstukken zal gaan. Anderzijds is het goed mogelijk dat veel vroege *fibulaty*pen langer gedragen zijn dan tot dusver is aangenomen. Als naar de munten gekeken wordt, valt op dat munten bijna geheel afwezig zijn tot aan de Flavische periode; in de militaire nederzettingen langs de Rijn worden pre-Flavische munten juist wel aangetroffen (Kemmers 2008, 97). Eén munt, die nog niet opgenomen is in het recente overzicht van Kemmers (2014), verdient nadere aandacht. Het gaat om een zogenaamde Avaucia-munt, met een datering van 25/20 voor Christus tot 9, die gevonden is bij opgravingen in het Wateringse Veld te Den Haag (Vos 2014, 418-419). De munt is echter aangetroffen op een nederzettingsterrein dat op basis van het aardewerk vanaf de

vroeg-Flavische periode bewoont lijkt te zijn (Van der Linden en Huijben 2014, 394). Aanwijzingen voor een vroegere datering ontbreken op de vindplaats. Vermoedelijk gaat het in het geval van de Avaucia-munt eveneens om een erfstuk.

Op basis van de aangetroffen keramiek zijn de meeste nederzettingen te dateren na 50. Waar deze datering aangescherpt kan worden, blijkt veelal een begindatering vanaf de Flavische periode (Bakx 2013, 299; Blom en Van der Feijst 2007, 98; Goossens 2012, 522), hoewel een enkele nederzetting ook wel iets vroeger dateert, zoals Den Haag Uithofslaan, met een begindatering van 60 (Pavlović 2011, 357-358). Andere nederzettingsterreinen lijken zelfs nog later in gebruik te zijn genomen. Zo wordt op basis van dendrochronologische dateringen van twee dakdragende palen van een huisplattegrond in Naaldwijk-Hoogwerf in 97 de nederzetting gesticht of uitgebreid met een erf (Goossens 2012, 62-63). Dat het hier om een van de eerste gebouwen op het terrein gaat, wordt ondersteund door de opvulling van de paalkuilen, die hier bestaat uit schone grond zonder vervuiling van op het terrein rondslingerend cultureel vondstmateriaal. De nederzettingsterreinen uit het noordelijke deel van de Harnaschpolder kunnen waarschijnlijk iets vroeger worden gedateerd dan tot nu toe is aangenomen, aangezien beide materiaal en contexten bevatten die rond 100 of iets eerder gedateerd kunnen worden (Driesen et al. 2006, 21-27 en 128-144; Driesen en De Winter 2006, 235-255 en 363-368). Ook op latere momenten zijn nog nederzettingen gesticht, zoals blijkt uit de dendrochronologische datering van een van de middenstijlen van de eerste fase van het huis te Rotterdam-Kandelaar, die gekapt is in de lente van 153.²⁸

De meeste nederzettingsterreinen zijn dus vanaf de Flavische periode in gebruik genomen, hoewel sommige enige tijd daarvoor kunnen zijn ontstaan. Er zijn geen overtuigende aanwijzingen voor bewoning voor 50. Het leeuwendeel van de sites wordt dus binnen een relatief korte periode gesticht en het gaat daarbij consequent om nieuwe nederzettingen. De sterke toename van het aantal sites in de Flavische periode kan niet veroorzaakt zijn door natuurlijke groei van de bevolking. Het lijkt erop dat het gebied vanaf 50 langzaam gekoloniseerd wordt, waarbij het grootste deel van de bewoning pas tussen globaal 70 en 100 een aanvang neemt. De langzame kolonisatie voor 70 blijkt het duidelijkst door de oudste bewoning te Rijswijk-De Bult, waar sprake lijkt te zijn van een soort pioniersbewoning in de vorm van kleine huizen (Bloemers 1978, 46-47; 163, huizen 14 en 15). De vraag waar de bewoners van de nederzettingen vandaan kwamen, wordt in de volgende paragraaf bediscussieerd.

28 RING's dendrocode RKW00020, RING Intern Rapport nummer 2008079, 2008

5.4.2 Herkomst van de bewoners

In het voorafgaande is betoogd dat na 50 de bewoning in het onderzoeksgebied een aanvang neemt en dat deze vrij plotseling in het gebied verschijnt. Deze nieuwe bewoners worden in de Romeinse literatuur aangeduid als de Cananefaten. De vraag is nu waar de oorsprong van deze ‘Cananefaatse’ cultuur gelegen is. Hiervoor zijn twee bronnen van belang, namelijk de geschreven (historische en epigrafische) bronnen enerzijds en het archeologische vondstmateriaal anderzijds.

5.4.2.1 Historische en epigrafische bronnen over de herkomst van de Cananefaten

De Cananefaten worden voor het eerst genoemd door Velleius Paterculus (*Res Gestae Divi Augusti* 5, 105), die vermeldt dat de *Canninefaten* onderworpen worden door de latere keizer Tiberius in 4, tezamen met de Germaanse stammen de *Atuarii* en de *Bructeri*. De militaire campagne die Velleius Paterculus beschrijft, richt zich ook op de Cherusken en de omgeving van de Weser. Volgens Tausend bevonden deze stammen zich in de omgeving van de rivieren de Lippe, de bovenloop van de Eems en de Weser (Tausend 2009, Karte 2, 45). Dit zou betekenen dat de door Velleius Paterculus genoemde Cananefaten zich in de regio rond Münster/Osnabrück in het huidige Duitsland zouden hebben bevonden. Het is natuurlijk ook mogelijk dat de Cananefaten in deze periode deel uitmaakten van de *Atuarii* of de *Bructeri*. De *Bructeri* woonden rond het gebied van de Lippe, terwijl de *Atuarii* zich meer in de omgeving van de benedenloop van de Eems en Weser bevonden, net ten zuiden van de *Amsivarii* en de Chauken.

Volgens Byvanck (1935-1947 II, 514) zou de overlevering van de tekst van Velleius Paterculus over de Cananefaten onzeker zijn. Het is echter niet waarschijnlijk dat het hier om een verschrijving gaat; de enige andere Germaanse groep die in deze omgeving geplaatst kan worden is de stam van de Chamaven. Een verschrijving tussen Chamaven en *Canninefaten* ligt niet voor de hand. Bovendien was Velleius Paterculus zelf aanwezig bij de campagnes van Tiberius in 4 (Lendering 2011, 17; Polak en Kooistra 2013, 366). Daarnaast is het interessant dat hij prefect bij de cavalerie was, zeker in het licht van de volgende historische bron over de Cananefaten, waarbij sprake is van een Cananefaatse ruitereenheid. Wellicht is de opname van Cananefaatse ruiters in het leger van Tiberius voor Velleius Paterculus een reden geweest deze groep apart te noemen; uit hoofde van zijn zojuist verworven functie kan dit voor hem een reden zijn geweest ze te vermelden. Met de naam *Canninefaten* wordt door Velleius Paterculus in deze periode dus een lokale groep in Noordwest-Duitsland aangeduid.

In 28 wordt gesproken over een *ala Canninefas*, een afdeling ruitery van het Romeinse leger (Tacitus *Annales* 4, 73). Zij zijn dan actief tijdens de opstand van de Friezen, waarbij ze zware verliezen lijden. De gevechtshandelingen vinden plaats in de omgeving van het fort *Flevum*,

dat wel gelijkgesteld wordt met het Romeinse fortcomplex in Velsen (De Weerd 2006, 21). In 47 vinden invallen van de Chauken, een stam uit Noord-Duitsland, plaats in *Germania inferior* en de kuststreek van *Gallia* (Tacitus *Annales* 11, 18-19). De Chauken worden aangevoerd door de Cananefaat Gannascus, waarvan vermeld wordt dat hij uit het Romeinse leger is gedeseerteerd. Wellicht diende Gannascus in de in 28 vermelde *ala Canninefas* (Alföldy 1968, 14). De acties van de Chauken worden van Romeinse zijde beantwoord door militaire acties onder bevel van Gnaeus Domitius Corbulo. De inzet van deze, als een van de succesvolste veldheren van het rijk betitelde generaal, wijst op de ernst van de bedreiging (Tausend 2009, 33). De reactie van het Romeinse leger beperkt zich niet tot het verdrijven van de Chauken, waarbij onder meer gebruik wordt gemaakt van de Romeinse vloot die de vijandelijke schepen tot zinken brengt, maar er worden onder leiding van Corbulo ook campagnes gelanceerd in het gebied ten noorden van de Rijn.

Tacitus (*Annales* 11, 19) vermeldt dat de Friezen gijzelaars leveren aan het Romeinse leger, waarop Corbulo de Friezen in een door hem aangegeven gebied huisvest. Bovendien installeert hij bij hen een senaat, ambtenaren en wetten. In het Friese gebied wordt een fort gebouwd om de regio onder controle te houden, waarna Corbulo de Chauken verzoekt zich over te geven. Ook laat hij Gannascus liquideren, tot groot ongenoegen van de Chauken. Terwijl Corbulo bezig is met het inrichten van een kampement in het vijandelijke gebied, wordt hij door keizer Claudius teruggeroepen (Tacitus *Annales* 11, 20), vermoedelijk richting de omgeving van de Rijn in West-Nederland. Hier laat hij het kanaal van Corbulo graven, dat de mondingen van de Rijn en de Maas met elkaar verbindt (Cassius Dio *Historia Romana*, 61, 30, 4-6). Het is goed mogelijk dat Corbulo bij zijn terugtrekking een deel van de Friezen of de Friese gijzelaars met zich meeneemt, aangezien zij zich bij de aanvang van zijn militaire campagnes onder zijn gezag hadden geplaatst. Hoewel zijn militaire ervaring uit het Romeinse leger en mogelijke kennis van het gebied in de omgeving van de Rijn, alsmede de persoonlijke noodzaak om ergens onderdak te krijgen, belangrijke redenen kunnen zijn geweest om hem op te nemen in de Chaukische strijdgroepen, blijft het verwonderlijk dat de Cananefaat Gannascus bevel voerde over de Chauken. Wellicht wijst dit op een samenwerkingsverband tussen de Chauken en (een deel van) de Cananefaten (Tausend 2009, 33). Mogelijk waren er echter ook familiebanden tussen beide groepen of spraken zij een verwante taal. Indien de Cananefaten oorspronkelijk inderdaad uit Noordwest-Duitsland afkomstig zijn, woonden zij vlakbij de Chauken en bestonden er wellicht historische banden tussen beide groepen.

In 55-58 vestigen zich *Frisii* langs de oevers van de Rijn, op plaatsen die gereserveerd zijn voor het Romeinse leger (Tacitus *Annales* 13, 54). Als zij door de Romeinse overheid gesommeerd worden het gebied te verlaten, onder dreiging van gewapend ingrijpen van het leger, ondernemen Verritus en Malorix, die als koningen over hun volk regeren, een diplomatieke missie naar Rome. Blijkbaar heeft de poging tot onderhandelen weinig effect,

want hoewel ze beiden het Romeinse staatsburgerschap ontvangen, worden ze door keizer Nero opgedragen het gebied bij de Rijn te verlaten. Nadat ze deze order genegeerd hebben, worden de Friezen gewapenderhand verdreven door hulptroepen, bestaande uit ruiters. In 69 worden de Cananefaten genoemd als degenen die de Bataafse Opstand beginnen (Tacitus *Historiae* 4,15). Zij zijn volgens Tacitus in herkomst, taal en moed gelijk aan de Bataven en ze bewonen hetzelfde eiland (hiermee wordt het gebied tussen Rijn en Maas bedoeld; Tacitus *Historiae* 4, 15). Hiermee suggereert Tacitus dat de Cananefaten, net als de Bataven, een afgesplitste groep van de Chatten uit het Duitse Hessen zouden zijn. Andere aanwijzingen, behalve deze vermelding, voor een sterke (culturele) band tussen de Bataven en de Cananefaten ontbreken echter (Bink en Franzen 2009, 50-51). De Cananefaten en andere groepen in het kustgebied waren vermoedelijk cliëntstammen van de Bataven en het is aannemelijk dat zij deel uitmaakten van het Bataafse bestuursdistrict voor het jaar 70 (Bloemers 1978, 83; Roymans 2004, 205-208).

De Cananefaten worden bij de Opstand aangevoerd door hun stamgenoot Brinno, van wie wordt gemeld dat zijn vader vele vijandelijke handelingen tegen de Romeinen had durven ondernemen en zelfs zijn minachting had laten blijken voor de ‘absurde’ expedities van keizer Caligula (Tacitus *Historiae* 4, 15; deze expedities speelden zich af rond het jaar 40, wellicht aan de Noordzeekust in het onderzoeksgebied, zie Suetonius *De vita Caesarum* 46 en Tacitus, *Agricola* 13). Aangezien de strijdbare mannen van de Cananefaten met de troonpretendent Vitellius optrokken naar Rome, deed Brinno een beroep op de Friezen, die aan de andere kant van de Rijn woonden (Tacitus *Historiae* 4, 15). Deze opmerking van Tacitus doet vermoeden dat in ieder geval een deel van de Cananefaten zich ten zuiden van de Rijn bevond, dus op Romeins grondgebied. De te hulp geroepen Friezen openden de strijd door een Romeins fort aan te vallen. Vermoedelijk bestonden er vriendschappelijke banden tussen de Cananefaten en de Friezen ten noorden van de Rijn. Ook in dit geval is het denkbaar dat er familiebanden bestonden en/of dat men een gemeenschappelijke taal sprak.

De Cananefaten, die als onderdeel van de acht Bataafse cohorten (Roymans 2004, 207; Tacitus *Historiae* 4, 19) met Vitellius optrokken naar Rome, keren terug zodra ze van de opstand op de hoogte worden gesteld. Tijdens het verloop van de krijgshandelingen daarna worden de Cananefaten nog enkele keren genoemd. De belangrijkste vermelding is dat zij samen met de *Marsaci*, die vermoedelijk vlak bij hen woonden, door Claudius Labeo, een aan de Romeinen loyale Bataaf, worden aangevallen (Tacitus *Historiae* 4, 56). Ook zorgen de Cananefaten ervoor dat de Romeinse vloot voor een groot deel tot zinken wordt gebracht (Tacitus *Historiae* 4, 79), implicerend dat zij ook op het water strijd konden leveren en wellicht ook over schepen beschikten waarmee aanvallen konden worden uitgevoerd. Ten slotte verslaan ze een strijdmacht van *Nervii*, een stam uit *Gallia Belgica*, die poogt de Bataafse Opstand te beëindigen.

Na de Bataafse Opstand blijven de Cananefaten deel uitmaken van het Romeinse leger. Zij leveren dan een *ala* en een cohort. De *Ala I Cananefatium (civium Romanorum)* wordt op verschillende militaire diplomata genoemd als onderdeel van het Romeinse leger in *Germania superior*; deze dateren tussen 74 en 90 (Bloemers 1978, 82). Uit deze periode is een tiental militaire diploma's bekend waarvan de naam van de Cananefaatse *ala* voorkomt in de lijst van legereenheden. Een deel hiervan is afkomstig uit Thracië, die aldaar vermoedelijk terecht zijn gekomen via terugkerende veteranen die uit dit gebied afkomstig waren.²⁹ De datering van de oudste vermelding van deze *ala*, uit 74, is voor Bloemers reden te veronderstellen dat in deze tijd het Cananefaatse gebied zich heeft losgemaakt van de Bataafse bestuurseenheid (Bloemers 1978, 84). Aangenomen wordt dat deze *ala* aan het begin van de tweede eeuw verplaatst is naar *Gerulata* in Slowakije. De *cohors I Cananefatium* was gestationeerd in Tihau in Roemenië en wordt voor het eerst genoemd in militaire diploma's uit 164 (Bloemers 1978, 82; Haalebos 1999, 204). Of deze eenheid al langer bestond en waar deze gelegerd was, is onbekend. Ten slotte dienden enkele Cananefaten in de keizerlijke lijfwacht in Rome in de tweede eeuw (Speidel 1994, 191, 193, 226).

Volgens Velleius Paterculus waren de Cananefaten oorspronkelijk dus afkomstig uit Noordwest-Duitsland, in de regio rond Münster/Osnabrück. Latere bronnen plaatsen de Cananefaten consequent in West-Nederland, in eerste instantie als ruitereenheid, maar ook als bevolkingsgroep, woonachtig op een 'eiland' in de Rijn (dat wil zeggen, het gebied tussen Rijn en Maas; Plinius *Naturalis Historia* 4, 101, XV; Tacitus *Historiae* 4, 15). Zij zouden in afkomst, taal en moed gelijk zijn aan de Bataven, maar kleiner in aantal (Tacitus *Historiae* 4, 15). De historische bronnen spreken alleen over de Cananefaten als onderdeel van het Romeinse leger. Een deel van deze gemeenschap was duidelijk permanent onder de wapenen, wat ook blijkt uit het inroepen van steun van de Friezen bij aanvang van de Bataafse Opstand. Klaarblijkelijk waren er te weinig weerbare mannen onder de Cananefaten die de confrontatie met de Romeinse legereenheden in West-Nederland aankonden. Dit zou erop kunnen wijzen dat de Cananefaatse groep betrekkelijk klein was en dat het ging om een gemeenschap die sterk gelieerd was aan het Romeinse leger.

5.4.2.2 Archeologische bronnen over de herkomst van de Cananefaten

Uit de archeologische gegevens blijkt dat in de tweede helft van de eerste eeuw het onderzoeksgebied vrij plotseling bewoond raakt. Op de nieuw gestichte nederzettingen verrijzen huizen en circuleren handgevormd aardewerk en *fibulae*, die klaarblijkelijk al geworteld waren in een bestaande traditie die van elders was meegenomen. Een duidelijk

²⁹ Bij een bezoek aan het XXII International Limes Congress in Roesse (Bulgarije), kon een diploma uit 82 gefotografeerd worden, dat verder alleen gepubliceerd is in de catalogus bij de tentoonstelling, evenwel zonder transcriptie (Gencheva, 2012, 95). In appendix 4 is de volledige tekst weergegeven.

grafritueel ontbreekt. Deze veel voorkomende, archeologisch traceerbare fenomenen zijn doorgaans goed onderzocht, niet alleen in het onderzoeksgebied maar ook daarbuiten, waardoor de geografische spreiding ervan bestudeerd kan worden. Op deze manier kunnen ze inzicht geven in de mogelijke herkomst van de Cananefaten.

Als de verspreiding van de huistypen bekeken wordt, blijkt dat het dominante type zich beperkt tot het onderzoeksgebied (Kodde 2014, 308). Dit wijst op een typisch lokaal type, dat zich in het onderzoeksgebied ontwikkeld kan hebben, waardoor deze huisplattegronden geen goede indicator zijn voor de herkomstbepaling van de rurale bevolking. Een uitzondering hierop vormen de huisplattegronden in de omgeving van Schiedam, waarvan de dakconstructie en indeling verder voornamelijk voorkomen langs het kustgebied ten zuiden van het *Helinium*, tot op Walcheren in Zeeland (Kodde 2014, 301-303; zie ook paragraaf 5.5.1). Deze afwijkende constructiewijze ten opzichte van de overige huisplattegronden in het onderzoeksgebied kan verklaard worden door de lokale bodemgesteldheid in Schiedam; deze bestaat immers uit (een dunne laag klei op) veen en deze ondergrond zou geschikter zijn voor dit huistype (Kodde 2014, 302). Echter, gebouwen met een vergelijkbare constructie zijn ook op stevigere kleibodems aangetroffen, waardoor niet uitgesloten kan worden dat deze constructiewijze (deels) cultureel bepaald is, zoals het bouwen van huizen vrijwel altijd past binnen een culturele sfeer (Van Hoof 2007, 265; zie ook paragraaf 5.12). Op basis van deze observeringen kan verondersteld worden dat zich in de omgeving van Schiedam een groep mensen heeft gevestigd die zich wat betreft de huizenbouw liet inspireren door voorbeelden die gangbaar waren in de regio ten zuiden van het *Helinium*. In de eerste eeuw ontbreekt een duidelijk grafritueel in het onderzoeksgebied. Dit beeld geldt echter algemeen langs de Nederlandse Noordzeekust (Hessing 1993a, 17-18; Hiddink 1999, 50; Meffert 1998, 110-111; Nieuwhof 2015, 270), maar niet voor gebieden ten zuiden van het *Helinium*, waar begravingen en grafvelden uit deze periode regelmatig worden aangetroffen (Döbken 1992, 145-222; Goossens 1997, 23-42; Kruidhof 2009; Meersman en Van der Roest 2010; Vossen 2007). In de eerste eeuw past het onderzoeksgebied dus goed binnen het langs de kust ten noorden van het *Helinium* voorkomende verschijnsel van de afwezigheid van een duidelijk grafritueel.

De mogelijke herkomst van de bewoners van het onderzoeksgebied kan ook afgeleid worden aan de hand van het handgevormde aardewerk, dat door Bloemers in een nog steeds voor het onderzoeksgebied zeer bruikbare typologie is gepubliceerd (Bloemers 1978, 344-392). Een vergelijking met het handgevormde aardewerk uit andere gebieden geeft aan dat dit het meest lijkt op het aardewerk dat is aangetroffen in het Romeinse fort Velsen I (Diederik 2013, 83; 85-90; 94-97). Een deel van het handgevormde aardewerk uit de opgravingen van 1946-1947 in Vechten vertoont eveneens parallellen met het aardewerk uit het onderzoeksgebied, maar dit materiaal kan in de gehele eerste eeuw gedateerd worden (Stoop-Greijer 2012, 193),

dus ook aan het eind van die eeuw. Het aardewerk uit het fort in Velsen kan echter vrij goed gedateerd worden, namelijk in de eerste helft van de eerste eeuw (Driessen 2014e, 211-213), waardoor het over het algemeen uit een eerdere periode dateert dan de eerste nederzettingen in het onderzoeksgebied. Het is niet ondenkbaar dat het aardewerk uit Velsen de typologische basis heeft gevormd voor het handgevormde aardewerk dat na 50 in het onderzoeksgebied voorkomt.

In veel forten uit de eerste eeuw zijn omvangrijke collecties handgevormd aardewerk verzameld en steeds gaat het om diverse aardewerkstijlen die door elkaar voorkomen. Dit is onder meer vastgesteld voor Velsen I (Diederik 2013) en Vechten (Stoop-Greijer 2014, 179-193), maar ook in Nijmegen (Stoffels 2009, 143-155) en Köln-Alteburg (Carroll 2001, 310-324) is dit het geval. Een dergelijke diversiteit aan stijlen ontbreekt op de plattelandsnederzettingen uit dezelfde periode. Handgevormd aardewerk kan een indicatie zijn voor de aanwezigheid van soldaten met een lokale achtergrond (Stoffels 2009, 153). Het heeft er dan ook alle schijn van dat de Romeinse forten in de eerste eeuw als een soort smeltkroezen fungeerden, waarin verschillende, lokale tradities met elkaar contact maakten en zich mogelijk vermengden. Deze vermenging komt ook tot uiting in een haard, die aangetroffen werd in de commandantswoning van de eerste fase van het *castellum* in Valkenburg. Deze fase van het *castellum* is gedateerd tussen 39 en 42 (paragraaf 3.2.1.1, tabel 3.3). De haard was bekleed met handgevormd aardewerk (Glasbergen en Groenman-Van Waateringe 1974, 34 en Plate 9) dat stilistisch gezien een mengeling vormt tussen aardewerk uit het Rijnmondingsgebied en Rijswijk-De Bult. Ook hier lijkt dus sprake te zijn van een vermenging van handgevormde aardewerkstijlen in de context van een Romeins fort. Door het smeltkroes-effect in de Romeinse forten is het toewijzen van handgevormd aardewerk aan één herkomstgebied dus een lastige zaak. Het valt immers niet uit te sluiten dat deze traditie via Romeins-militaire kanalen in het onderzoeksgebied terecht is gekomen. Het uiterlijk van handgevormd aardewerk kan in dit geval dus juist een indicatie zijn van een innige relatie tussen de herkomst van de Cananefaten en de *modus operandi* van het Romeinse leger.

Een laatste vondstcategorie die inzicht kan geven in de herkomst van de bewoners van het onderzoeksgebied zijn *fibulae*. *Fibulae* waren persoonlijke bezittingen die gebruikt werden om kleding dicht te maken; deze dagelijkse gebruiksvoorwerpen reisden als het ware met de bezitter mee (Ivleva 2012, 44). Op het moment dat groepen mensen van één regio naar de andere verhuisden, mag worden aangenomen dat zij hun *fibulae* meenamen (Heeren en Van der Feijst 2017, 371). Overigens betekent het vinden van een bepaald type *fibula* met een duidelijk afgebakend herkomstgebied niet direct dat mensen uit die specifieke regio afkomstig waren. Het kan immers ook gaan om personen die op doorreis door het betreffende gebied kwamen en daar een nieuwe *fibula* aanschafte. Ook waren er mogelijk allerlei uitwisselingsrelaties die het verspreidingsbeeld mede bepaalden. Bovendien konden

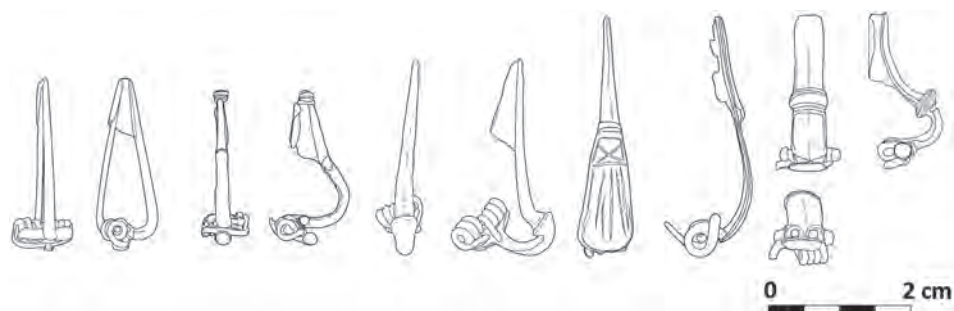

Fig. 5.1. Voorbeelden van een (van links naar rechts) haak-, boog-, knik- en kapfibula (variant Bozum) en een ogenfibula, afkomstig uit het onderzoeksgebied. Tekeningen B. Donker; L.M.B. van der Feijst.

fibulae ook verloren worden door mensen op doorreis; een degelijke bestudering van de context waarin de *fibula* gevonden is, is dus van belang (Ivleva 2012, 49). Van de meeste hier besproken *fibulae* is echter duidelijk dat zij regelmatig voorkomen in de rurale nederzettingen en dat het dus niet gaat om incidentele vondsten.

Als naar de herkomst van de vroegste *fibula*typen wordt gekeken, dan valt op dat van een aantal typen de verspreiding zich voornamelijk beperkt tot het gebied ten zuiden van de Rijn, zoals de haak- en boog*fibulae* (Haalebos 1986, 23-30; Heeren en Van der Feijst 2017, 62 en 69; de besproken *fibula*typen staan op fig. 5.1). Dit geldt in belangrijke mate ook voor de knik*fibulae*, die echter ook in de omgeving van Velsen voorkomen (Haalebos 1986, 32; Heeren en Van der Feijst 2017, 65). Knik*fibulae* werden verder voornamelijk gedragen in Noord-Gallië (Haalebos 1986, 10), maar ook in het Romeinse leger. Het merendeel van de kap*fibulae* uit het onderzoeksgebied bestaat uit de variant *Bozum* (Haalebos 1986, 17). Deze *fibulae* komen grotendeels voor in Noord-Nederland waaronder de omgeving van Velsen en op plaatsen langs de Rijn waar aan het begin van de eerste eeuw Romeinse troepen waren gelegerd, zoals in Vechten (Haalebos 1986, 18; 39). Kap*fibulae* van dit type kunnen echter ook later voorkomen (paragraaf 5.4.1). Dit type *fibula* is vermoedelijk in Noord-Nederland vervaardigd (Heeren en Van der Feijst 2017, 52). De in het onderzoeksgebied goed vertegenwoordigde ogen*fibulae* werden rond het midden van de eerste eeuw voornamelijk gedragen in militaire nederzettingen en dan vooral op plaatsen waar hulp troepen gelegerd waren (Haalebos 1986, 37), net als de knik- en boog*fibulae* (Heeren en Van der Feijst 2017, 281).

Hoewel de *fibulae* niet direct een duidelijk beeld geven van de herkomst van de bewoners in het onderzoeksgebied, kan wel opgemerkt worden dat de vroege *fibulae* uit het onderzoeksgebied gangbaar zijn in Noord-Nederland en in militaire contexten. Daarnaast komen ook *fibulae* voor die afkomstig zijn uit het gebied ten zuiden van de Rijn, binnen de Romeinse invloedssfeer. Ten slotte is het opvallend dat gedurende de tweede en derde eeuw

in het onderzoeksgebied *fibulatypes* worden gedragen die ook gebruikelijk zijn in het gebied tussen de Oude Rijn en Eems (Erdrich 2003, 8-9). Dit gegeven zou kunnen wijzen op ook in latere perioden doorlopende contacten tussen beide gebieden. Deze contacten hebben wellicht van meet af aan bestaan en wellicht was er sprake van enige verwantschap tussen de verschillende groepen langs de Nederlandse Noordzeekust.

Op basis van de archeologische vondsten raakt het onderzoeksgebied vermoedelijk al rond 40 bewoond, eerst langs de Rijn (paragraaf 3.5) en daarna, vanaf 50, maar vooral vanaf de periode tussen 70 en 100, ook in het zuidelijke deel. Gezien het grote aantal nederzettingen dat in een korte tijd verschijnt, gaat het om een groep immigranten. Aangezien de forten langs de Rijn al vanaf de periode rond 40 bemand zijn (paragraaf 3.1.2), zal deze kolonisatie met toestemming van het Romeinse gezag hebben plaatsgevonden. Mogelijk werden loyale groepen uitgenodigd om zich in het onderzoeksgebied te vestigen. De aanleg van het kanaal van Corbulo in de periode 47/50, of mogelijk zelfs nog eerder (paragraaf 3.4.1), valt samen met de vroegste bewoning in het gebied. Mogelijk werden hulptroepen ingeschakeld voor het graven van het kanaal en vestigden hun familieleden zich in de omgeving, of werden andere lokale groepen ingezet voor de graafwerkzaamheden. Door de aanleg van deze waterweg werd het gebied bovendien beter ontwaterd, waardoor grootschalige bewoning mogelijk werd (Bulten en Siemons 2014, 556). Of de betere ontwatering van het gebied een primair doel was bij de aanleg van het kanaal is niet duidelijk.

Voor het vaststellen van de herkomst van de bewoners van het onderzoeksgebied is gekeken naar huizenbouwtradities, het grafritueel, handgevormd aardewerk en *fibulae*. De huizenbouwtraditie lijkt lokaal te zijn ontwikkeld, met uitzondering van de huisplattegronden uit de omgeving van Schiedam, die op een vergelijkbare manier zijn geconstrueerd als veel huizen ten zuiden van het *Helinium*. Aangezien de bewoning ten zuiden van deze Maasmonding eerder dateert (vanaf de periode 50-70; zie Döbken 1992, 180; Sier en Van den Berg 2003, 180-183; Van Trierum 1992, 88) dan die in de omgeving van Schiedam (vanaf 100; zie paragraaf 5.5.1), kan gesteld worden dat de nieuwe bewoners in Schiedam op het gebied van de huizenbouw een zuidelijke achtergrond kunnen hebben gehad. In het onderzoeksgebied ontbreekt een duidelijk grafritueel in de eerste fase van de bewoning. Dit heeft het gebied gemeen met het West- en Noord-Nederlandse kustgebied, ten noorden van het *Helinium*. Het handgevormde aardewerk wortelt duidelijk in de uit het Noord-Hollandse kustgebied afkomstige aardewerktypologieën, maar de inspiratie voor het aardewerk in het onderzoeksgebied kan ook in een Romeins-militaire context zijn opgedaan. De *fibulae* wijzen op een Noord-Nederlandse en/of militaire achtergrond van de bewoners, hoewel dergelijke *fibulae* zeer algemeen zijn in de eerste eeuw in de bredere regio. *Fibulae* uit de late tweede en derde eeuw kunnen wijzen op contacten tussen bewoners van het onderzoeksgebied en groepen die zich ten noorden van de Rijn bevonden.

Deze constatering maken het lastig de herkomst van de bevolking in het onderzoeksgebied op basis van archeologische gegevens vast te stellen. Wel is duidelijk, dat de archeologische resten in het gebied onderdeel uitmaken van een verspreidingsbeeld dat zich zowel ten noorden als ten zuiden van dit gebied langs de kust uitstrekt. Het ligt voor de hand de herkomst van de nieuwe bewoners van het onderzoeksgebied in het West-Nederlandse kustgebied te zoeken. Enkele typen *fibulae*, maar ook het gegeven dat de typologie van het handgevormde aardewerk geïnspireerd kan zijn op wat er circuleerde in de Romeinse forten, wijzen op een relatie met het Romeinse leger.

5.4.2.3 De herkomst van de Cananefaten

Hierboven (paragraaf 5.4.2.1) zijn de geschreven bronnen over de Cananefaten geanalyseerd. Hieruit volgt, dat het herkomstgebied van de Cananefaten in het Noord-Duitse (kust) gebied gezocht moet worden. Vervolgens zijn zij als onderdeel van het Romeinse leger via het Romeinse fort *Flevum* tot in de omgeving van het onderzoeksgebied te volgen en zouden zij eenzelfde afkomst hebben als de Bataven, met wie zij deelnamen aan de Bataafse Opstand. Echter, op basis van de archeologische vondsten (paragraaf 5.4.2.2), blijkt dat de materiële cultuur uit het Cananefaats gebied goed past in het beeld van het West-Nederlandse kustgebied. Daarnaast passen enkele vondstcategorieën in het soort materiële cultuur dat onder de hulptroepen in de Romeinse kampen circuleert. Noch een Noord-Duitse herkomst, noch een relatie met de Bataven kan op basis van deze vondsten worden vastgesteld.

5.4.2.3.1 Een hypothetisch scenario

Toch kan het onderzoeksgebied vanaf het midden van de eerste eeuw als het woongebied van de Cananefaten worden beschouwd. De vraag is dus hoe de naam Cananefaten in het gebied terecht is gekomen. Aangezien hiervoor archeologische bronnen grotendeels ontbreken, kan alleen een uiterst hypothetisch scenario geschetst worden. De Cananefaten, al of niet afkomstig uit Noord-Duitsland, leverden vanaf 4 een ruitereenheid voor het Romeinse leger (Velleius Paterculus *Res Gestae Divi Augusti* 5, 105). Ze leden echter zware verliezen bij het onderdrukken van de Friese Opstand in 28, in de omgeving van het fort Velsen I (Tacitus *Annales* 4, 73). Daarna kan de Cananefaats eenheid ter plekke aangevuld zijn met rekruten uit het fort en de directe omgeving. Hierdoor ontstond een nieuwe bevolkingsgroep, met een materiële cultuur die gevormd was binnen de Romeins-militaire context. Daar kwam ook typisch handgevormd aardewerk voor, dat sterk lijkt op het materiaal uit de nederzettingen in het onderzoeksgebied. Deze nieuw ontstane gemeenschap, gevormd rond een culturele input van *locals* uit Velsen en het Romeinse leger, werd vanaf 40 naar de omgeving van de Rijnmonding gedirigeerd, waar de eerste *castella* werden gebouwd.

5.4.2.3.2 Archeologische gegevens en historische bronnen

Vanuit archeologisch perspectief is de oudst te dateren bewoning binnen het onderzoeksgebied

in het gebied bij de Rijnmonding aangetroffen. Hier wordt vanaf 40 gewoond, mogelijk nadat de noordoever van de Rijn was ontruimd door het Romeinse leger (paragraaf 3.5). Wellicht waren de nieuwe inwoners ook afkomstig uit andere delen van het West-Nederlandse kustgebied. Op basis van de vondsten uit Katwijk-Zanderij bestond er een relatie tussen de inwoners van deze nederzetting en het Romeinse leger. Mogelijk deden inwoners van Katwijk-Zanderij dienst in het Romeinse leger. Het is niet uitgesloten dat deze groep mensen deel uitmaakte van de Cananefaatse eenheid, zoals die bekend is uit de historische bronnen. Dit is echter niet met archeologisch bewijs te onderbouwen. Pas na 50 worden in het zuidelijke deel van het onderzoeksgebied rurale nederzettingen gesticht. Deze tweede groep mensen kan, vermoedelijk onder controle van de Romeinse generaal Corbulo, die volgens Tacitus inderdaad 'Friezen' herplaatst (Tacitus *Annales* 11, 19), het gebied zijn binnengekomen. Wellicht waren deze mensen betrokken bij de aanleg van het kanaal van Corbulo.

Dat er groepen 'Friezen' van buiten het rijk geïnteresseerd waren om zich te vestigen in het onderzoeksgebied, zou kunnen blijken uit het relaas van Verritus en Malorix en hun pogingen om zich rond 55-58 te vestigen langs de Rijn (Tacitus *Annales* 13, 54). Of de bewoners die zich rond 50 in het zuidelijke deel van het onderzoeksgebied vestigden inderdaad een 'Friese' identiteit hadden, kan archeologisch gezien niet aangetoond worden, maar wel dat het handgevormde aardewerk dat op de nederzettingsterreinen verzameld is, sterk lijkt op dat uit het Rijnmondingsgebied en daarmee dus ook op materiaal uit Velsen. Een derde groep vestigt zich tussen 70 en 100 in het gebied. Toeval of niet, vanaf het begin van de tweede eeuw neemt de bewoning in het kweldergebied in de omgeving van Velsen verder af, hoewel dat vooral geweten wordt aan toenemende vernatting (Meffert 1998, 73). Het is echter ook mogelijk dat deze mensen uit de omgeving van Velsen zich in het onderzoeksgebied hebben gevestigd. Indien huizenbouw kan wijzen op de herkomst van een bepaalde groep, kan in de omgeving van Schiedam vanaf de periode rond 100 nog een vierde groep het gebied binnen zijn gekomen, wellicht afkomstig uit meer zuidelijke regio's (zie paragraaf 5.4.2.2).

5.4.2.3.3 De naamgeving van de *civitas*

Door de immigratie van verschillende groepen mensen bestond in het onderzoeksgebied aan het eind van de eerste eeuw uit een amalgaam van mensen die gemeen hadden dat ze allen afkomstig waren uit gebieden langs de West-Nederlandse kust en wellicht dezelfde taal spraken (paragraaf 5.4.2.1). Op het moment dat het onderzoeksgebied nu als *civitas* ingericht zou moeten worden, zal dat bij de Romeinse overheid een probleem hebben opgeleverd, namelijk hoe het gebied zou moeten worden genoemd. Ervan uitgaande dat het Romeinse beeld in eerste instantie gericht was op de hulptroepen en andere loyale groepen, is het niet verwonderlijk dat het gehele gebied als *civitas Cananefatium* te boek kwam te staan, aangezien deze mensen al op de zuidoever van de Rijn en wellicht ook iets verder in het achterland woonden. Op deze manier werden de tamelijk losse groepen in het latere

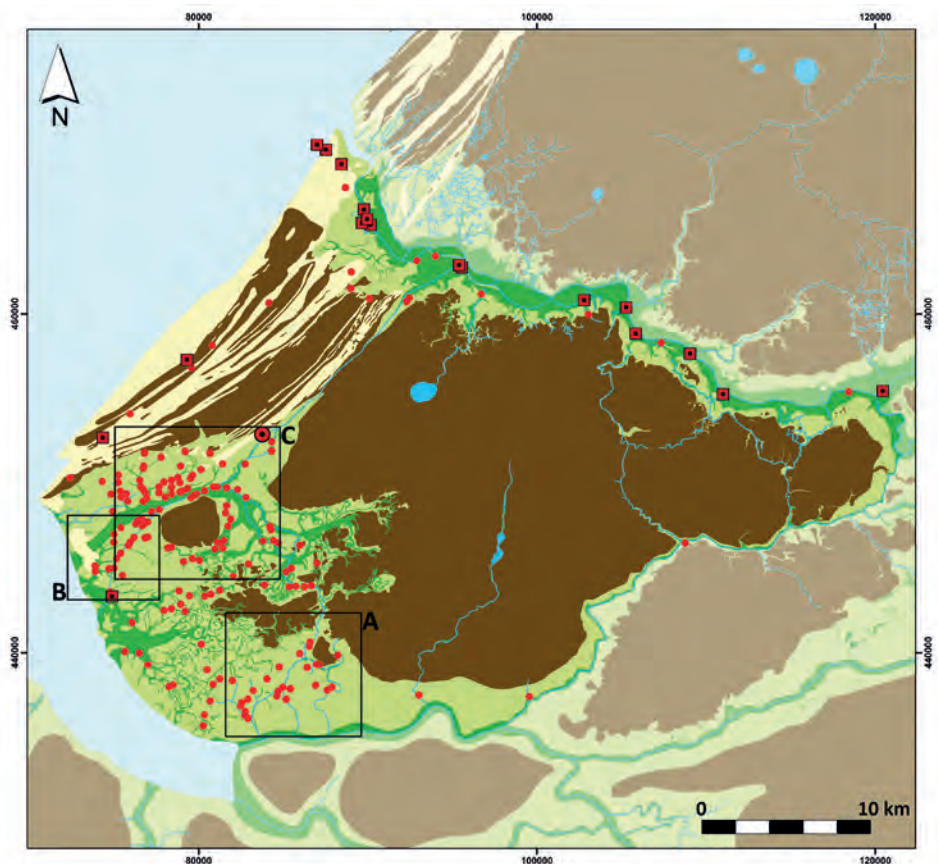

Fig. 5.2. Ligging microregio's in het onderzoeksgebied (zwart omkaderd), geplot op de paleogeografische reconstructie. A is de microregio Schiedam, B is de microregio Naaldwijk en C is de Haagse regio. Geel zijn duinzanden en strandwallen, bruin is veen, lichtgroen zijn lager gelegen kleigronden, donkergroen zijn oeverwallen en blauw zijn de verschillende waterlopen, meren en de Noordzee. De vierkante symbolen zijn militaire nederzettingen; de grote cirkel is de stad en de stippen zijn rurale nederzettingen.

Cananefaatse gebied als het ware in een nieuwe (bestuurs-) structuur gedwongen en vormden ze in de periode daarna een nieuwe gemeenschap, waarbij erfinrichting, huizenbouw en handgevormd aardewerk, maar ook overeenkomstige eetpatronen (paragrafen 5.5.3 en 5.12), de belangrijkste (archeologisch waarneembare) symbolen zijn. In de volgende paragrafen worden de rurale nederzettingen in de Cananefaatse regio besproken.

5.5 DE RURALE NEDERZETTINGEN TUSSEN 50 EN 275/300

Nu de algemene ontwikkelingen voor de eerste eeuw besproken zijn, kan gedetailleerde aandacht worden besteed aan de rurale bewoning na 50. Het merendeel van de rurale

nederzettingen ligt in het zuidwesten van het onderzoeksgebied, op de mariene kleiafzettingen, waar een aantal clusters of microregio's intensief onderzocht zijn. Deze clusters worden hier afzonderlijk behandeld; het gaat om de microregio's Schiedam, Naaldwijk en de Haagse regio (fig. 5.2). De rurale nederzettingsterreinen langs de Rijn worden hier grotendeels buiten beschouwing gelaten, aangezien zij een specifieke functie vervulden binnen het militaire systeem (paragraaf 3.5). Bovendien is de kennis van veel van deze vindplaatsen beperkt.

Tabel 5.3. Nederzettingsterreinen in de microregio Schiedam.

Nummer	Nederzetting	Maximum aantal contemporaine huizen	Huistypen	Bijgebouwen	Datering	Opmerkingen	Literatuur
1	Schiedam-Kethel	1	Kodde 2A, Kodde 3A, Kodde 4B	Spieker en bijgebouw	100-200	Herbouw hetzelfde huis	Modderman 1975
2	Schiedam-Nieuwlandse Polder	1	Kodde 3A	Geen	125-150		Apon 1960, 42-51; Kodde 2007, 191-192
3	Schiedam-Polderweg	1	Kodde 3A	Diverse bijgebouwen, 1 mogelijke spieker	100-220	Huis heeft meerdere fasen, alleen de laatste fase is goed ontsloten	De Graad 1991; Van Londen 1996
4	Rotterdam-Kandelaar	1	Kodde 3A	Geen	120-200		Meirsman en Moree 2004

5.5.1 Rurale nederzettingen in de microregio Schiedam

De meeste opgravingen hebben plaatsgevonden in een klein gebied nabij Schiedam, terwijl de nederzettingsterreinen verder naar het oosten, in Rotterdam-Centrum en Capelle aan den IJssel, slechts ten dele onderzocht konden worden. Dit geldt ook voor de nederzettingsterreinen in Vlaardingen. De meeste nederzettingen liggen op relatief smalle oeverwallen van watervoerende geulen, in een overwegend klei-op-veengebied (fig. 5.3). De nederzettingen zijn niet omgreppeld, met uitzondering van de vindplaats Rotterdam-Overschie (Van Zon en Goossens 2015, 68-70, vindplaats 5 op fig. 5.3). In Schiedam gaat het consequent om erven met één huis met bijgebouwen (tabel 5.3; fig. 5.4). De huizen, die als houten woonstalboerderijen (boerderijen met een woon- en stalgedeelte onder één dak) omschreven kunnen worden, zijn vaak meerdere keren ver- of herbouwd, waarbij opvalt dat de huizen in de loop der tijd steeds groter werden. De huizen in Schiedam vallen onder het West-Nederlandse type Kodde 3A, dat voornamelijk voorkomt op de Zuid-Hollandse

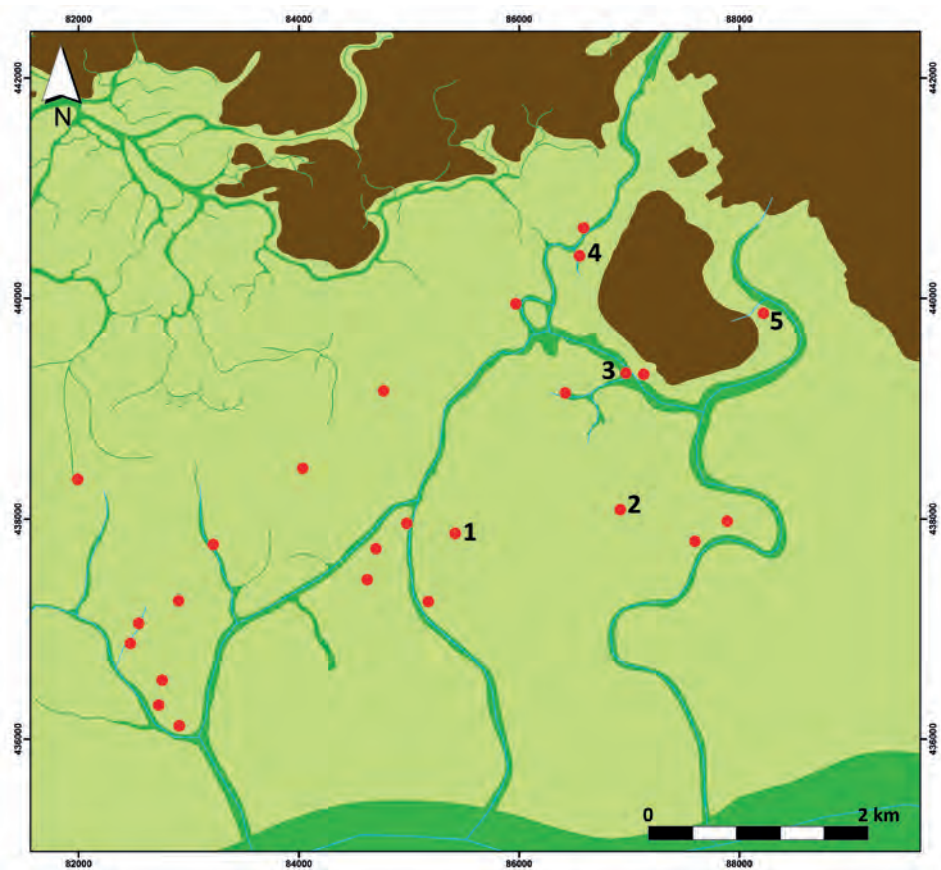

Fig. 5.3. Rurale nederzettingen in de microregio Schiedam. De nummers verwijzen naar de sites in de tekst. Bruin is veen, lichtgroen zijn lager gelegen kleigronden, donkergroen zijn oeverwallen en blauw zijn de verschillende waterlopen. De rode stippen zijn rurale nederzettingen.

eilanden en Walcheren (Kodde 2014, 301-303). De daken van de huizen in de microregio Schiedam werden ondersteund door middel van een zogeheten A-constructie, waarbij schuin geplaatste nokstijlen het dak ondersteunden (fig. 5.5). Naast huizen zijn op de erven eveneens meerdere bijgebouwen aangetroffen waarvan de functie niet altijd te achterhalen is. Op de nederzetting Schiedam-Kethel is een spieker aangetroffen die waarschijnlijk diende voor de opslag van voedingsgewassen, wellicht voor het vee. Ook komen langs watervoerende geulen regelmatig beschoeiingen voor. Bij de opgravingen zijn geen waterputten aangetroffen.

Enkele vindplaatsen in de microregio Schiedam zijn op relatief korte afstand van elkaar gelegen. Het valt dan ook niet uit te sluiten dat deze losse erven samen een groter nederzettingssysteem vormden. Er zijn duidelijke aanwijzingen dat de oeverwallen ook buiten de nederzettingen gebruikt zijn, zoals blijkt uit de grondsporen die buiten het erf van Schiedam-Polderweg zijn

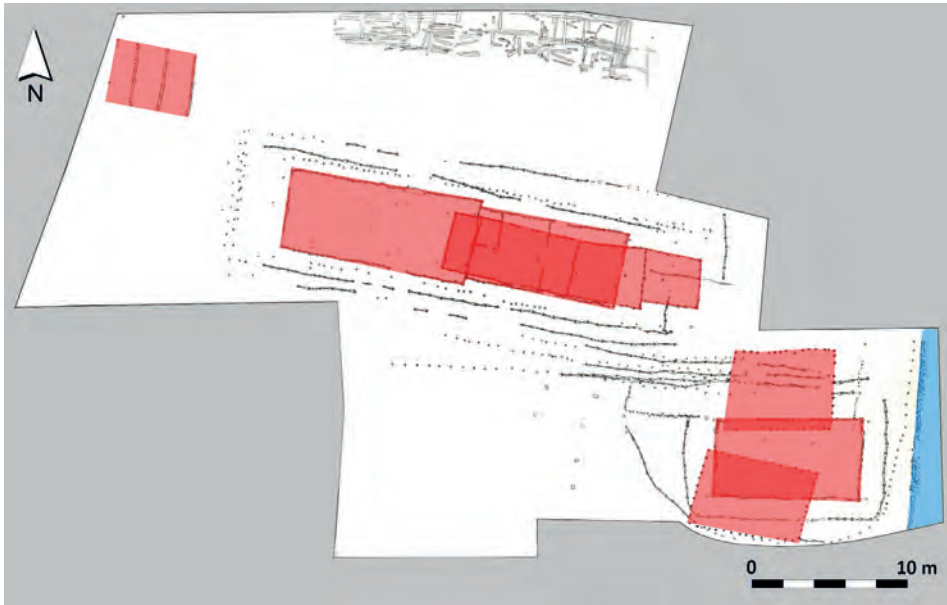

Fig. 5.4. Een voorbeeld van een nederzettingsterrein uit de microregio Schiedam; het gaat om de vindplaats Schiedam-Kethel. Rood zijn gebouwplattegronden, blauw is een watervoerende kreek die aan de westzijde voorzien is van beschoeiingen en grijs is niet opgegraven. Afbeelding naar Modderman 1975, 151, fig. 2.

aangetroffen (Van Londen 1996, 4). De zones tussen de verschillende huiserven zullen dan ook niet leeg zijn geweest. De nederzettingen in dit gebied lijken alle pas rond 100 gesticht te zijn en worden aan het begin van de derde eeuw verlaten. Een aannemelijke verklaring hiervoor is de toegenomen inklinking van de ondergrond door ontwatering van het gebied (zie hoofdstuk 5.10.1).

Een van de vindplaatsen in Schiedam verdient nadere aandacht, namelijk Schiedam-Polderweg, gelegen op een oeverwal van een openliggende kreek. Deze kreek stroomde door een gebied dat gekenmerkt werd door relatief hoog liggende veenkussens, die deels afgedekt waren met kleisedimenten. De oeverwal was relatief smal: zo'n zes meter. Door de hoge grondwaterstand waren organische resten ten tijde van de opgraving uitzonderlijk goed geconserveerd. Houtconstructies bleken over het algemeen goed bewaard, waardoor veel informatie verkregen kon worden over de constructie van de huizen. Hier werden ook diverse takkenpaden en andere structuren gevonden, die in de andere deelgebieden over het algemeen niet geconserveerd zijn.

Aan de zuidzijde van de nederzetting bevond zich de watervoerende kreek, terwijl aan de noordzijde zich het vermoedelijk iets hoger liggende klei-op-veen gebied bevond. Het oudste gebouw van de nederzetting, dat net naast de oeverwal op het klei-op-veen is gebouwd, kan

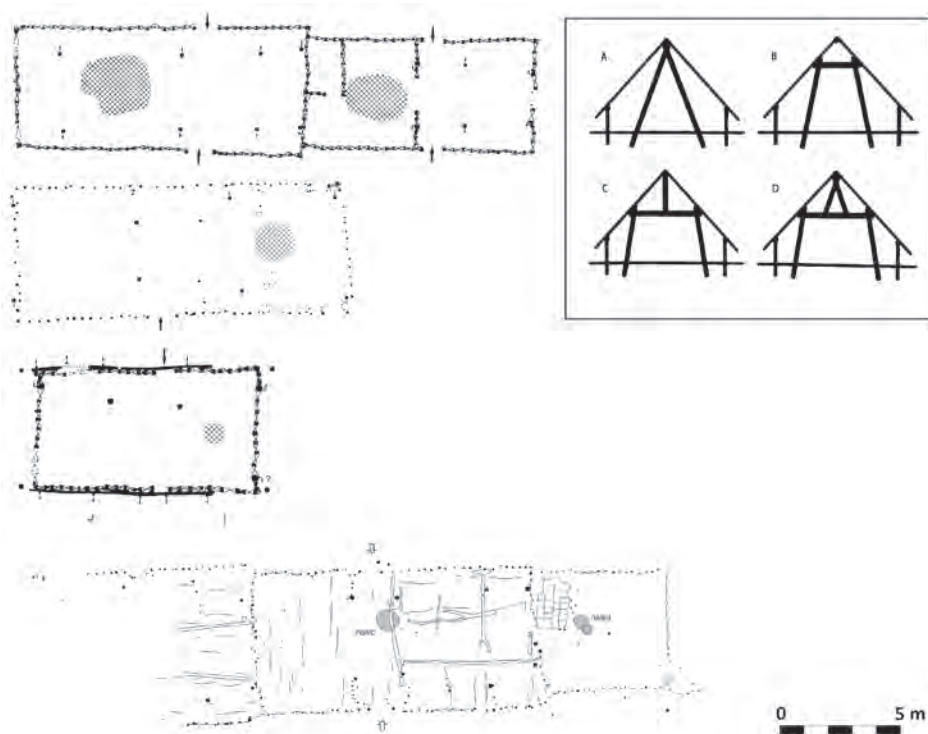

Fig. 5.5. Enkele huisplattegronden uit de microregio Schiedam. Afbeelding naar Hallewas 1986, 49-50, afb. 4, 5 en 6; Meirsman en Moree 2004, 62, afb. 22. Inzet: de A-constructie: A is de traditionele reconstructie en B tot en met D zijn alternatieve constructies (afbeelding en beschrijving naar Kodde 2014, 302, afb. 5).

beschouwd worden als een tijdelijk onderkomen voor de bewoners van het nog te bouwen huis. Binnen het huis bevond zich een haardplaats. Vermoedelijk is deze locatie gekozen omdat dit deel van het terrein aanvankelijk hoger lag dan de oeverwal van de kreek. De bodem is hier evenwel minder geschikt voor zware constructies. Vandaar dat men, mogelijk direct na het in gebruik nemen van het oudste gebouw, een huis heeft gebouwd op de oeverwal. Dit huis is daarna nog een keer compleet herbouwd op dezelfde locatie, maar nu iets groter. Ten slotte is er nog een derde huis op dezelfde plaats gebouwd. Dit huis, met afmetingen van ongeveer 27 bij 6,5 meter (Van Londen 1996, 10), bevatte schuin geplaatste dakdragende palen, die tot een zogenoemde A-constructie behoorden (De Graad 1991, 309). Het huis was opgetrokken uit essenhouten palen, die speciaal voor dit doel geselecteerd moeten zijn (Van Londen 1996, 10). De bouw van het huis kon dendrochronologisch gedateerd worden in de periode 130-132, terwijl in 142 mogelijk een verbouwing heeft plaatsgevonden.³⁰ Verder was

30 Met dank aan prof. dr. E. Jansma (Universiteit Utrecht/Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed) die de dateringen op 4 december 2013 opnieuw kalibreerde. Zie appendix 5.

Fig. 5.6. Haardplaats, bekleed met Romeinse dakpannen in de nederzetting Schiedam-Polderweg. Foto R. de Graad.

de haardplaats van het huis bekleed met Romeinse dakpannen (fig. 5.6). Op het erf bevonden zich nog diverse bijgebouwen.

Tijdens de bewoning is het klei-op-veen gebied gaan inklinken. Mogelijk is dit veroorzaakt door de ontwateringsmaatregelen die de toenmalige bewoners toepasten, zoals het graven van sloten en het aanleggen van dammen en duikers in de kreken (paragraaf 5.8.2). Deze klink noopte de bewoners ook tot het nemen van maatregelen in de vorm van ophogingen. Dit heeft geresulteerd in een ophoging van ongeveer een meter ter hoogte van het klei-op-veen, terwijl ook binnen de drie elkaar opvolgende huizen op de oeverwal de vloeren steeds werden opgehoogd, tot een dikte van rond de 50 centimeter. Een vergelijkbaar proces heeft zich elders in Schiedam voorgedaan. In dit geval is de locatie van de haardplaats “...in minstens vier stappen meer dan 80 cm opgehoogd” (Bloemers et al. 1986, 76, afbeelding onderaan, zie ook Bloemers 1978, 96; Modderman 1975, 150-151). De vindplaats Schiedam-Polderweg kan op basis van de (relatief goed vertegenwoordigde) *terra sigillata* gedateerd worden van 100 tot 220 (Gerritsen 1998, 12). Ook ter hoogte van de vindplaats Rotterdam-Overschie is geconstateerd dat het gebied door inklinking langzaamaan verdronk (Van Zon en Goossens 2015, 77).

De nederzetting Schiedam-Polderweg is goed vergelijkbaar met Schiedam-Kethel (Modderman 1975, 149-158). Het lijkt erop dat de nederzettingen in de microregio Schiedam een parallelle ontwikkeling volgden. Het voorkomen van een eenvormige constructiewijze van de huizen (de A-constructie) in Schiedam kan wellicht verklaard worden aan de hand van

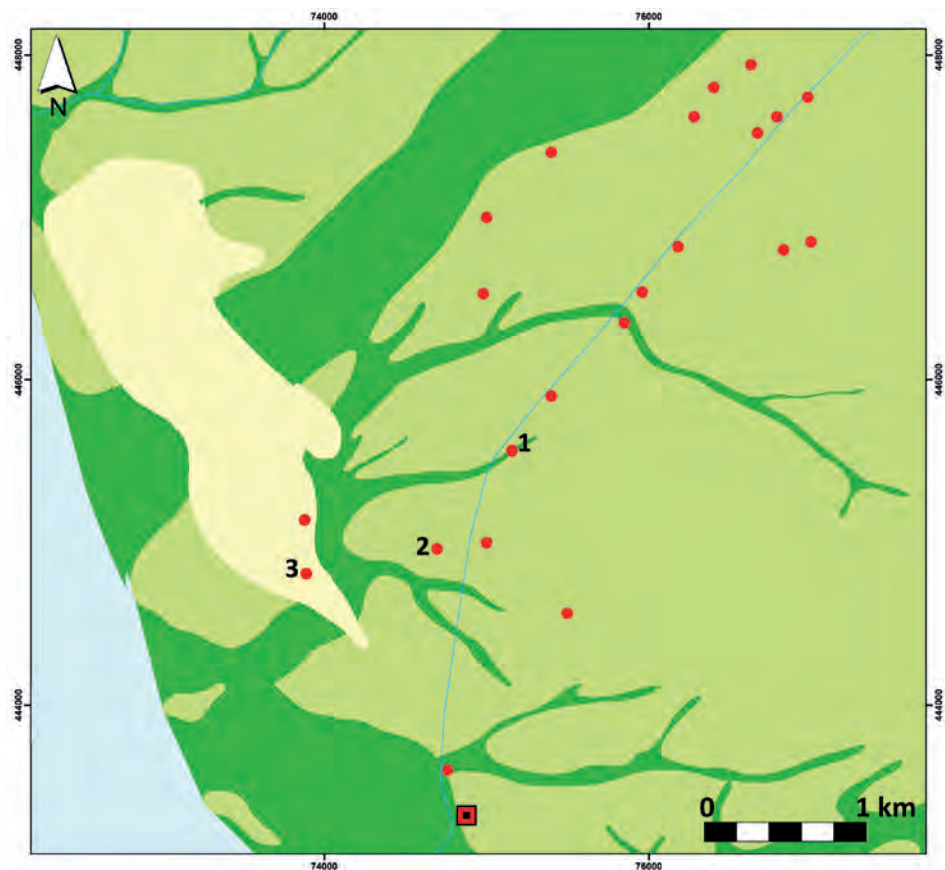

Fig. 5.7. Rurale nederzettingen in de microregio Naaldwijk. De nummers verwijzen naar de sites in de tekst. Geel zijn duinzanden en strandwallen, lichtgroen zijn lager gelegen kleigronden, donkergroen zijn oeverwallen en blauw zijn de verschillende waterlopen en de Noordzee. Het vierkante symbool is een militaire nederzetting en de stippen zijn rurale nederzettingen.

de relatief slappe veenbodem, hoewel deze constructiewijze niet alleen op het veen gebruikt werd en een opvallende geografische spreiding kent, namelijk vooral de Zuid-Hollandse eilanden en Zeeland (Kodde 2007, 41-45). Mogelijk bevond zich in de microregio Schiedam een bevolkingsgroep met culturele banden met gebieden ten zuiden van het *Helinium*.

5.5.2 Rurale nederzettingen in de microregio Naaldwijk

De nederzettingen in de omgeving van Naaldwijk liggen grotendeels op een oeverwal langs een geul die vanuit het noordoosten richting de zandige haakwal langs de oever van het Maasestuarium, het *Helinium*, liep (fig. 5.7). Deze geul was vermoedelijk onderdeel van het kanaal van Corbulo (paragraaf 2.3 en 3.4.1). Daarnaast werd er ook op de haakwal van

Tabel 5.4. Nederzettingsterreinen in de microregio Naaldwijk.

Nummer	Nederzetting	Maximum aantal contemporaine huizen	Huistypen	Bijgebouwen	Datering	Opmerkingen	Literatuur
1	Naaldwijk-Mars	1/2	Kodde 5B, steenbouw	1 spieker	70-250	Steenbouw in de derde eeuw	Leijnse et al. 2015
2	Naaldwijk- t Zand Heultje	2	Kodde 2A, Kodde 5A, huis met porticus	1 spieker, 3 bijgebouwen	70-250		Van der Feijst (red.) 2012
3	Naaldwijk- Hoogwerf	2/3	Kodde 2A, Kodde 5A/B, Kodde 6	Diverse bijgebouwen	70/80- 225		Goossens (red.) 2012

Naaldwijk gewoond. Drie nederzettingsterreinen zijn vrij volledig opgegraven, waarvan één op de zandige haakwal van Naaldwijk (de nederzetting Naaldwijk-Hoogwerf, tabel 5.4). De overige twee nederzettingen liggen in een vrij nat, deels nog actief kweldergebied (paragraaf 2.3). De nederzettingen bestaan uit twee tot drie gelijktijdige huizen met bijgebouwen (fig. 5.8). Op de erven van de verschillende nederzettingen bevinden zich houten woonstalboerderijen met een afwisseling van twee- en drieschepige draagconstructies of een combinatie daarvan. Deze huizen vallen onder de West-Nederlandse typen Kodde 2A, 5A/B en 6 (Kodde 2014, 301-306). Daarnaast komen gebouwen voor die een afwijkende constructiewijze vertonen, zoals een gebouw met een zogenaamde *porticus* (in Naaldwijk-*t Zand Heultje*) en een stenen gebouw in Naaldwijk-Mars. Op figuur 5.9 zijn de verschillende gebouwplattegronden weergegeven.

De nederzetting Naaldwijk-Hoogwerf bevond zich zoals gezegd op een relatief hoog gelegen, zandig terrein. Hier zijn de oudste boerderijen op het hoogste deel van het terrein geplaatst. Aan het eind van de eerste eeuw wordt op de flank van de haakwal in Naaldwijk een nieuw erf met huis aangelegd. Dit huis kon op basis van twee geconserveerde middenstaanders dendrochronologisch gedateerd worden in 97 (Goossens (red.) 2012, 59-63). Naast het huis is een greppelsysteem aangetroffen dat met tuinbouwactiviteiten lijkt samen te hangen. Een tweede huis bevindt zich verder naar het oosten. In de loop van de tweede eeuw wordt de nederzetting verder ingedeeld door middel van greppelsystemen. Er blijven meerdere erven in gebruik en er worden diverse waterputten gegraven. De bewoning lijkt tot in de derde eeuw door te lopen. Het beeld van de latere fasen van de rurale nederzetting Naaldwijk-Hoogwerf wordt echter beperkt doordat bewoningssporen uit de middeleeuwen een deel van de sporen uit de Romeinse tijd verstoord hebben. Dit is in veel mindere mate het geval in de nederzetting Naaldwijk-*t Zand Heultje*, gelegen op de oeverwal van een verlande geul in een tamelijk nat

Fig. 5.8. Een voorbeeld van een nederzettingsterrein uit de microregio Naaldwijk; het gaat om de vindplaats Naaldwijk-'t Zand Heultje. Rood zijn gebouwplattegronden, lichtblauw zijn waterputten, groen zijn overige structuren zoals hekwerken en donkerblauw zijn greppels. Het grijze gebied is niet opgegraven. Afbeelding L.M.B. van der Feijst, met aanpassingen.

landschap, even ten oosten van de Naaldwijkse haakwal (Van der Feijst (red.) 2012; Fig. 5.8). De nederzetting bestaat uit minimaal twee gelijktijdige huizen op twee erven. Deze erven zijn omgeven door hekwerken en greppels. De huizen worden regelmatig herbouwd. Een van de plattegronden is vermoedelijk voorzien geweest van buitenstijlen; aangezien de afstand tussen deze stijlen en de wand van het huis circa twee meter bedraagt, kan gesproken worden van een zogenaamd *porticushuis* (Plattegrond NZH-1003, Van der Feijst 2012a, 43-45). Daarnaast worden bijgebouwen en waterputten aangelegd. De bewoning loopt door tot in de derde eeuw. De nederzetting ligt waarschijnlijk aan de weg van Voorburg naar Naaldwijk, op basis van de vondst van een vermoedelijk wegtracé dat langs deze nederzetting loopt (paragraaf 4.1.2).

Fig. 5.9. Enkele huisplattegronden uit de microregio Naaldwijk. Naar Goossens 2012, 38, fig. 5.9; Leijnse et al. 2015, kaartbijlage 4; Van der Feijst 2012a, 27, afb. 4.1.

Hierboven wordt gesproken van een *porticushuis*.³¹ Deze term heeft betrekking op huizen met palen die buiten de daadwerkelijke huisplattegrond zijn geplaatst, de zogeheten buitenstijlen. De reden voor het plaatsen van deze palen kan volgens Vos (2009, 240-242) een ten opzichte van de meer traditionele huizen afwijkende dakconstructie zijn, waarbij vooral de dakhellingshoek een ander verloop had. Tussen de wanden van het huis en de buitenstijlen ontstond een extra ruimte, die, indien het dak een minder steil verloop had op deze plaats, een veranda of *porticus* vormde. Volgens Vos zou de toepassing van dit bouwprincipe afgeleid kunnen zijn van de barakken in militaire kampen; de bewoners van de *porticushuizen* zouden dan wellicht ook veteranen uit het Romeinse leger kunnen zijn (Vos 2009, 243-244). De ruimte onder de *porticus* zou gebruikt kunnen worden als opslagruimte, maar de *porticus* kan ook gefungeerd hebben als uiting van een bepaalde identiteit, symboliek, status of sociale gewoonte (Vos 2009, 246). Op basis van de beperkte ruimtelijke spreiding van dit huistype spreekt Vos het vermoeden uit dat het vooral gaat om een Bataafse inventie en dat een groot deel van deze huizen bewoond werd door veteranen van het Romeinse leger (Vos 2009, 247).

31 Een overzicht van het ontstaan en de ontwikkeling van het concept porticushuis wordt uitgebreid beschreven in Van Enckevort en Hendriks 2014, 254-261. Zie ook paragraaf 1.6 voor een discussie over deze gebouwplattegronden.

Echter, zoals blijkt uit het voorbeeld van het huis in de nederzetting 't Zand Heultje in Naaldwijk, maar ook uit andere gebouwen met een vergelijkbare plattegrond uit het onderzoeksgebied (fig. 5.10), komen vergelijkbare plattegronden ook buiten het Bataafse gebied voor. Bovendien kan getwijfeld worden aan de door Vos voorgestelde reconstructie van dergelijke plattegronden (Vos 2009, 242, fig. 6.9). Het lijkt aannemelijker dat de buitenstijlen het mogelijk maakten het dak van de desbetreffende boerderij te verhogen. De door Vos afgebeelde optie waarbij deze stijlen anderhalve meter boven het maaiveld moesten uitsteken omdat men anders niet onder de overkapping van de *porticus* kon staan is niet direct een voorwaarde (Vos 2009, 241, fig. 6.8B). Indien de buitenstijlen korter zouden zijn, was het wellicht niet mogelijk om onder de *porticus* door te lopen, maar ontstond wel een extra opslagruimte aan de lange zijden van het huis. Vos vermeldt de vondst van een *dolium* onder een afdak van een *porticus* in Wijk bij Duurstede-De Horden (Vos 2009, 246). Indien de ruimte onder de *porticus* inderdaad gebruikt werd voor de opslag in de vorm van *dolia*, dan is het niet noodzakelijk om een hoogte van anderhalve meter aan te houden voor de *porticus*. Het verhogen van het dak zal hebben geresulteerd in een grotere opslagzolder. Wellicht moeten de *porticus*huizen dus gezien worden als gebouwen waarin een grotere opslagcapaciteit mogelijk was. Welke sociale implicaties een dergelijke vergroting van de opslag voor de bewoners van deze huizen kan hebben gehad is niet geheel duidelijk, maar mogelijk beschikten deze mensen over grotere hoeveelheden voedingsgewassen, waardoor zij een centrale plaats innamen binnen de lokale gemeenschap. Er kan echter ook veevoer en/of hooi opgeslagen zijn geweest. De vergrote zolders van de *porticus*huizen zullen van buitenaf goed zichtbaar zijn geweest, waardoor deze huizen wel degelijk een zekere status kunnen hebben gecommuniceerd.

De nederzetting Naaldwijk-Mars ligt zo'n vijfhonderd meter ten noordoosten van nederzetting 't Zand Heultje, op een oeverwal in een nat landschap, aangezien er tijdens de bewoning sedimentatie heeft plaatsgevonden (Jansen 2015a, 54). Langs de nederzetting stroomde een natuurlijke geul, die deel uitmaakte van de vaarroute naar Voorburg, wellicht als onderdeel van het kanaal van Corbulo (paragraaf 3.4.1). Het terrein is in meerdere fasen opgegraven, waardoor het beeld van de nederzetting tamelijk versnipperd is geraakt. De beschrijving in deze paragraaf is voornamelijk gebaseerd op de synthese in het rapport over de eerste opgravingscampagne op het terrein (Leijnse en Verhelst 2015, 263-278), maar er wordt ook uit andere hoofdstukken uit het rapport geciteerd. De oudste bewoning lijkt zich vlak langs de geul te bevinden, op het hoogste deel van de oeverwal. Het lager gelegen deel van de oeverwal is onderverdeeld in sloten en greppels die het terrein ontwaterden. Hier wordt na het midden van de tweede eeuw, maar voor 160, een stuk opgehoogd, waarna op de ophoging een driebeukige woonstalboerderij wordt gebouwd, met afmetingen van 25 bij 7 meter (Leijnse en Verhelst 2015, 270). De noordoostzijde van het huis is uitgevoerd met acht zware, houten staanders die op houten stiepen waren geplaatst. Mogelijk was het gebouw aan deze zijde open

Fig. 5.10. Porticushuizen in het onderzoeksgebied. De bovenste plattegrond is aangetroffen in de nederzetting Naaldwijk-'t Zand Heultje (naar Van der Feijst 2012a, 27, afb. 4.1), de middelste plattegrond is gevonden in de nederzetting Den Haag-Hoge Veld (naar Siemons en Laan 2009, 60, afb. 3.8). De onderste plattegrond is afkomstig van de nederzetting Harnaschpolder-Zuid (naar Goossens 2006b, 185, afb. 4.3.1).

en had het een functie als winkel of pleisterplaats (Leijnse en Verhelst 2015, 271). Het gebouw kan aan die zijde echter ook een grotere opslagzolder hebben gehad. Een van de (essenhouten) staanders van het huis kon door middel van dendrochronologie gedateerd worden tussen oktober 159 en maart 160 (Van Daalen 2015, 239, tabel 56, meting 12.008.004);³² twee andere staanders van dit huis die gedateerd konden worden passen goed binnen deze datering, waardoor ervan uitgegaan mag worden dat het huis in 159-160 gebouwd is.

Aan het eind van de tweede of het begin van de derde eeuw wordt de omgeving rond het (mogelijk al in onbruik geraakte) huis verder opgehoogd. Tijdens de opgraving werd in de ophoging een ingraving van vier bij vijf meter aangetroffen, die volledig gevuld was met puin (fig. 5.11). Het gaat om de restanten van een stenen kelder. De opbouw van de constructie bestond uit een onderheijng met vele staakjes van els en es (Leijnse 2015a, 62; fig. 5.12). Hierop was een stenen fundament van Grauwacke aangebracht, waarop een tufstenen muur stond. Hoewel in de rapportage getwijfeld wordt aan het gebruik van de kelder als

32 Met dank aan prof. dr. E. Jansma (Universiteit Utrecht/Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed) voor het aanscherpen van deze datering.

hypocaustum (Gazenbeek 2015b, 177-178), lijken de vele fragmenten van hypocausttegels en *tubuli* hier wel op te wijzen. Het geconstateerde gebrek aan mortel tussen het bouwpuin is te wijten aan het feit dat niet al het puin uit het uitbraakspoor in het veld verzameld is, maar er een selectie heeft plaatsgevonden. Het ontbreken van een stookruimte voor het *hypocaustum* kan verklaard worden doordat niet de gehele structuur in één opgravingsput is onderzocht. Op het gebouw was een pannendak aanwezig en fragmenten vensterglas uit het puinpakket geven aan dat er ook ruiten in hebben gezeten. Hoewel het patroon van de heipaaltjes sterk de indruk wekt dat de structuur aan de zuidoostzijde voorzien was van een apsis, lijkt dit beeld toch eerder veroorzaakt te zijn door de opgravingsstrategie. De apsisvorm wordt namelijk veroorzaakt doordat zich aan de oostzijde van de structuur de grens van de werkput bevond. Een deel van de heipaaltjes zal daar ook hebben doorgelopen, maar ze zijn daar niet gedocumenteerd. Het is niet uitgesloten dat deze heipaaltjes nog in de grond aanwezig zijn, aangezien zij diep in de natuurlijke ondergrond zijn ingeslagen en de opgravingsputten die hier zijn uitgegraven over het algemeen niet dieper zijn aangelegd dan dit niveau.

Fig. 5.11. Doorsnede van een ingraving uit de Romeinse tijd, gevuld met puin, op de nederzetting Naaldwijk-Mars. Foto auteur.

Het *hypocaustum* zal niet op zichzelf hebben gestaan, maar deel hebben uitgemaakt van een groter gebouw. Hiervan zijn bij de opgraving alleen de diepste sporen herkend; wel is er sprake van grote hoeveelheden leem op het hoogste vlak in de opgraving (Leijnse 2015a, 68). Helaas is dit hoogste vlak niet in detail gedocumenteerd. Wel zijn enige puinsporen, greppels en paalkuilen met dit gebouw in verband te brengen (Leijnse 2015a, 68). Van de plattegrond van dit gebouw valt evenwel geen duidelijk beeld te krijgen. Een met deze structuren te associëren greppel bevatte een grote hoeveelheid aardewerk uit de derde eeuw, waaronder een aantal voor de regio unieke vormen, zoals een *terra sigillata*-wrijfschaal van het type Dragendorff 43 (Dragendorff 1895) met een uitzonderlijk grote diameter van 45 centimeter (fig. 5.13), maar ook houten meubelonderdelen en een schrijfflankje (Leijnse 2015a, 80; zie ook figuren 5.18 en 5.29).

De nederzettingen Mars en 't Zand Heultje vertonen grote overeenkomsten, hoewel het op 't Zand Heultje niet tot steenbouw is gekomen. Op basis van gegevens van een onderzoek iets ten noordoosten van Mars (de nederzetting Naaldwijk-Venus, Van Klaveren (red.) 2005), waar

vergelijkbare sporen van ophoging en huizenbouw zijn aangetroffen, kan gesteld worden dat alle nederzettingsterreinen in deze microregio opgehoogd zijn. Dit komt vermoedelijk door de permanente natte omstandigheden in dit deels nog actieve kweldergebied. Voor de nederzetting Naaldwijk-Hoogwerf was ophoging niet noodzakelijk, aangezien deze op de haakwal gelegen was. Het is duidelijk dat het gebied ondanks de natte omstandigheden aantrekkelijk genoeg was om te wonen. Mogelijk konden de kwelders gebruikt worden voor het hoeden van vee. Er is echter nog een tweede reden waarom deze nederzettingen hier gelegen zijn en dat is de aanwezigheid van een openliggende, brede geul, die wellicht deel uitmaakte van de vaarroute richting *Forum Hadriani* en waarvan het kanaal van Corbulo ook deel uitmaakte. Ook de Romeinse weg lag vermoedelijk langs deze geul en wel op de noordoever ervan. De relatief

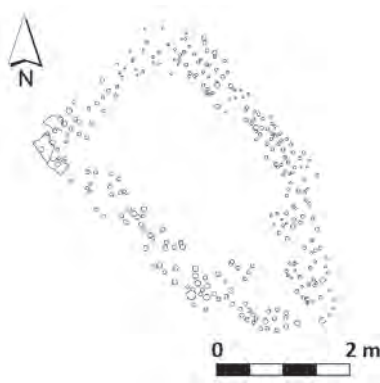

Fig. 5.12. Onderheuing van het hypocaustum in de nederzetting Naaldwijk-Mars. In de noordwesthoek lagen nog drie stukken Grauwacke in situ. Naar Leijnse et al. 2015, kaartbijlage 4.

rijke materiële cultuur en het verschijnen van een gebouw met *hypocaustum* in Naaldwijk kan op deze wijze goed verklaard worden; de bewoners van het gebied profiteerden waarschijnlijk van het (scheepvaart)verkeer naar de Romeinse stad in Voorburg.

5.5.3 *Rurale nederzettingen in de Haagse regio*

Kon bij de vorige microregio's nog een vrij volledig overzicht gegeven worden van de opgegraven nederzettingen, voor deze regio (fig. 5.14) geldt dat de hoeveelheid informatie dusdanig groot is dat een volledige bespreking van alle erven en huisplattegronden al een studie op zichzelf zou zijn. Daarom wordt hier gekozen voor de beschrijving van de bewoning in dit gebied aan de hand van vier nederzettingsterreinen die min of meer volledig zijn opgegraven en waarbij ook een uitvoerige analyse van (een deel van) het vondstmateriaal is uitgevoerd (tabel 5.5). Deze vier nederzettingen dienen als uitgangspunt voor de beschrijving van de overige vindplaatsen. Dat dit gerechtvaardigd is, blijkt uit het feit dat de gegevens van de minder compleet of zelfs fragmentarisch opgegraven nederzettingen op grote lijnen

Fig. 5.13. Terra sigillata-wrijfschaal van het type Dragendorff 43 (Dragendorff 1895) met een uitzonderlijk grote diameter van 45 centimeter. Afbeelding naar Van Roemburg 2015, 95, fig. 42.

niet afwijken van het beeld dat naar voren komt uit de analyse van de nederzettingsterreinen die compleet zijn onderzocht. Wel wordt het beeld met betrekking tot de bewoning van deze microregio, indien nodig, aangevuld met resultaten uit de overige opgravingen. De meeste nederzettingen in deze microregio liggen op zandige oeverwallen in een gebied met overwegend kleiafzettingen.

De nederzettingen op de oeverwallen zijn consequent omheind en omgreppeld. Over het algemeen gaat het om twee tot drie contemporaine huizen, maar nederzettingen met maar één huis komen ook voor. Vaak beslaan de nederzettingsterreinen een behoorlijk oppervlak, waarbij in sommige gevallen wel zeven afzonderlijke erven onderscheiden kunnen worden, zoals de site Den Haag-Hoge Veld (Siemons en Lanzing (red.) 2009; fig. 5.15). Toch bestond deze nederzetting uit hoogstens drie gelijktijdige boerderijen. Dit aantal gelijktijdige boerderijen is echter wel groter dan in de andere onderzochte microregio's. Het grote aantal erven kan verklaard worden doordat huizen niet altijd plaatsvast waren, maar bij herbouw van de woning regelmatig een ander erf in gebruik werd genomen. De erven zwierven dus als het ware over de oeverwallen. De voormalige erven werden nadat de bewoning verplaatst was regelmatig gebruikt als tuinbouwgrond. Hierbij werd op de oude erven ook afval gestort, als een soort bemesting, waardoor vondstmateriaal van het erf zelf vermengd raakte met vondsten van een naburig erf. Dit compliceert het bepalen van de datering van de verschillende erven binnen de nederzettingen. In één geval werd op een in onbruik geraakt erf een begraving

aangetroffen (Siemons 2006, 14-15). Dit graf dateert van na het laatst gebouwde huis op dit erf. Wellicht is hier een van de bewoners van dit voormalige erf bijgezet (zie paragraaf 5.6.3). Op de nederzetting Leidschendam-Leeuwenberg lijkt een erf gebruikt te zijn als cultusplaats (Wiepking 1997, 40-42), hoewel hier niet uitgesloten kan worden dat eventuele gebouwsporen later verdwenen zijn door egalisatie.

Naast deze ‘zwervende erven’ komen binnen de nederzettingen ook erven voor waar het huis op dezelfde plaats meerdere malen is herbouwd, zoals in de nederzettingen Leidschendam-Leeuwenberg (Wiepking 1997), Den Haag-Uithofslaan (Pavlović (red.) 2011), Rijswijk-De Bult (Bloemers 1978) en Wateringen-Juliahof (Eimermann (red.) 2009; nummer 5 op fig. 5.14). Het is opvallend dat zowel deze plaatsvaste als ‘zwervende’ erven naast elkaar voorkomen. Bij herbouw op dezelfde locatie moeten de bewoners tijdelijk een ander onderkomen hebben gehad. Mogelijk woonden zij tijdelijk in een van de andere huizen in de nederzetting, maar het is ook mogelijk dat er wel degelijk enige tijd zat tussen de opeenvolgende boerderijen die op dezelfde plaats werden herbouwd. De chronologische resolutie van het vondstmateriaal op de erven met herbouw van huizen op dezelfde plaats spreekt dit niet tegen. Wat betreft de bouwwijze valt het grootste gedeelte van de huizen in deze microregio binnen het huistype Kodde 5. Indien bijvoorbeeld de huisplattegronden van het Hoge Veld in Den Haag in ogeschouw worden genomen, valt de grote eenvormigheid van de constructies op (fig. 5.16). Naast de veel voorkomende woonstalhuizen komen ook gebouwen voor die op een afwijkende manier geconstrueerd zijn.

Op de nederzetting Harnaschpolder-Zuid is een eenbeukige huisplattegrond aangetroffen die voorzien is van een rij buitenstijlen om het huis heen, die twee meter uit de lange zijden van het huis waren geplaatst (Goossens 2006b, 181-192; nummer 6 op fig. 5.14, zie ook figuur 5.10 onderaan). Aan de korte zijden van het huis bedroeg de afstand tot de buitenstijlen zelfs tweeënhalve meter. Het gaat hier om een *porticushuis*, dat dateert van 150 tot 225. In twee paalsporen van het huis en de twee nabijgelegen waterputten werden mortelresten gevonden, wat erop kan wijzen dat het huis bepleisterd is geweest. Het is niet duidelijk of deze bepleistering aan de buitenzijde of aan de binnenzijde was aangebracht. In de meest zuidoostelijke paalkuil van de buitenstijlen was een handgevormde pot ingegraven als bouwoffer, vóór het plaatsen van de paal. Ten slotte heeft dit nederzettingsterrein een aantal opvallende vondsten opgeleverd, waaronder een voor de regio zeldzame *terra sigillata*-beker van het type Ludowici Vwa met barbotine versiering (Ludowici 1927); het stuk dateert uit de derde eeuw (Driesen en De Winter 2006, 238-239; fig. 5.17). In Den Haag-Hoge Veld is een huisplattegrond aangetroffen waar op 1,8 meter afstand van de zuidelijke lange wand een rij vrij zware palen moet hebben gestaan (Siemons en Laan 2009, 60-63). Ook hier is de rij palen, die vermoedelijk aan beide zijden van het huis doorliep, geïnterpreteerd als een *porticus*. Enkele fragmenten verbrande huttenleem, die in de omgeving van dit gebouw

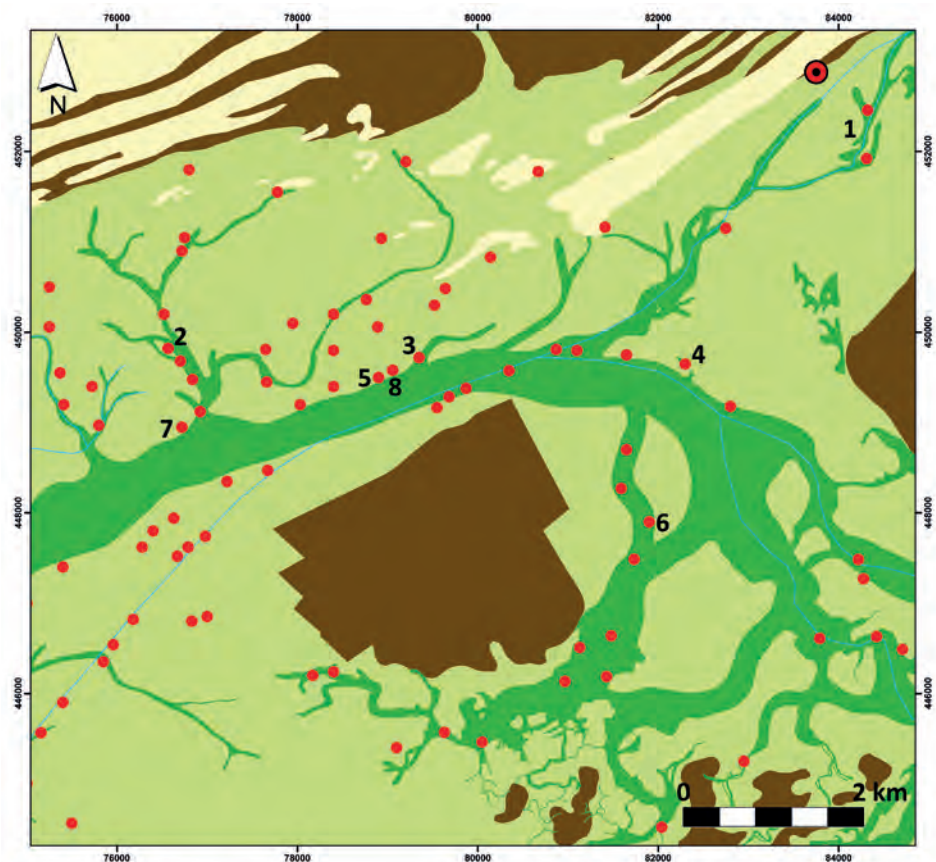

Fig. 5.14. Rurale nederzettingen in de Haagse regio. De nummers verwijzen naar tabel 5.5 en de sites in de tekst. Geel zijn duinzanden en strandwallen, bruin is veen, lichtgroen zijn lager gelegen kleigronden, donkergroen zijn oeverwallen en blauw zijn de verschillende waterlopen. De grote cirkel is de stad en de stippen zijn rurale nederzettingen.

zijn gevonden, waren voorzien van ingekraste lijnen in een zigzag- of visgraatmotief. Het aanbrengen van dergelijke lijnen wordt over het algemeen gedaan om pleisterwerk beter te laten hechten; mogelijk was ook dit huis van een pleisterlaag voorzien (Siemons en Laan 2009, 46, afb. 3.3 en 47; Van Enckevort en Hendriks 2014, 260, voetnoot 140).

Op twee plaatsen in deze microregio zijn restanten van gebouwen met een stenen fundering gevonden. Het eerste gebouw bevond zich op de rurale nederzetting Rijswijk-De Bult, waar tussen 180 en 210 een stenen vertrek aan de westelijke kopse kant van een woonstalboerderij van het type Kodde 5B werd toegevoegd (Bloemers 1978, 184-188; Kodde 2007, 171-173). Tussen 210 en 240 wordt de houten boerderij vervangen door een 18,2 meter lang en 7,6 meter breed gebouw, dat gefundeerd is op ongeveer een halve meter diepe greppels die gevuld

Tabel 5.5. Vier vrijwel volledig opgegraven nederzettingsterreinen in de Haagse regio.

Nummer	Nederzetting	Maximum aantal contemporaine huizen	Huistypen	Bijgebouwen	Datering	Opmerkingen	Literatuur
1	Leidschendam- Leeuwenbergh	3	Kodde 5A Kodde 5B Driebeukig	Drie spiekers	60-250		De Bruin en Koot 2006, 140- 145; Wiepking 1997
2	Den Haag- Uithofslaan	2	Kodde 3A Kodde 5 Kodde 5A Kodde 5B	Eén groot opslag- gebouw, meerdere bijgebouwen en spiekers	60-240	Eén groot opslaggebouw met afwijkende constructie- wijze	Van Zoolingen 2011
3	Den Haag- Hoge Veld	3	Kodde 1C Kodde 5A Kodde 5B	Diverse bijgebouwen en spiekers	70-225	Eén huis- plattegrond met porticus	Siemons en Lanzing (red) 2009
4	Rijswijk-De Bult	3	Kodde 1B Kodde 1C Kodde 4B Kodde 5A Kodde 5B Driebeukig	Twee grote opslag- gebouwen, diverse spiekers en bijgebouwen	50-270	Steenbouw in de derde eeuw, twee grote opslag- gebouwen	Bloemers 1979; Bloemers 1978

waren met een zeer compact pakket van leem en baksteenmateriaal. Hierbovenop zal een houten opbouw zijn geplaatst, wellicht uitgevoerd in vakwerkbouw. Opvallend is dat deze mogelijke vakwerkconstructie een vertaling lijkt van de oorspronkelijke woonstalboerderij, aangezien hier nog een driebeukige indeling in te herkennen is. Of het gebouw nog een boerderijfunctie vervulde is onzeker, aangezien midden in de plattegrond een haard is aangetroffen, met afmetingen van 1,10 bij 1,35 meter (Bloemers 1978, 173). Deze haard impliceert een woonfunctie voor een belangrijk deel van het gebouw. Het gaat dan ook eerder om een groot huis dan om een grote boerderij, hoewel het gebouw vanbinnen, gezien de ligging van de haard, ook één grote ruimte kan zijn geweest. Anderzijds kunnen eventuele scheidingswanden niet bewaard zijn gebleven of hebben bestaan uit een soort kamerschermen van hout. Een verplaatsbare, houten afscheidingswand is bekend uit Herculaneum, uit het House of the Wooden Partition (Roberts 2013, 103).

In de funderingsgreppel in de zuidoosthoek van het Rijswijkse gebouw werd een bouwoffer aangetroffen; het betreft een ruwwandige kom van het type Oelmann 104 (Oelmann 1914), met een datering vanaf 100/150 tot in de derde eeuw (Bloemers 1978, 183). In deze fase wordt aan de nog bestaande stenen uitbouw een tweede vertrek toegevoegd. In de laatste

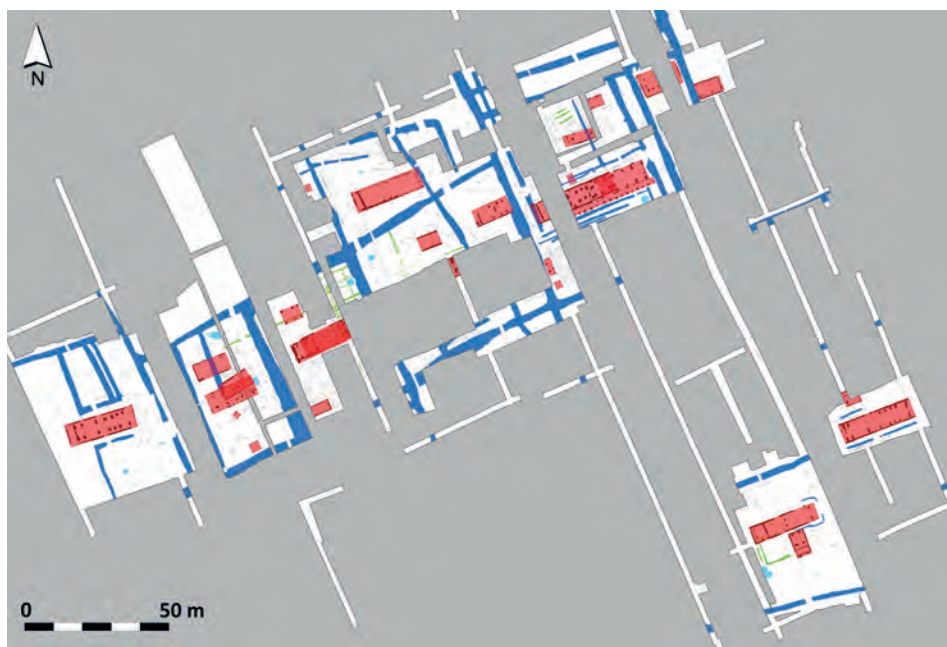

Fig. 5.15. Een voorbeeld van een nederzettingsterrein uit de Haagse regio; het gaat om de vindplaats Den Haag-Hoge Veld. Rood zijn gebouwplattegronden, lichtblauw zijn waterputten, groen zijn overige structuren zoals hekwerken en donkerblauw zijn greppels. Het grijze gebied is niet opgegraven. Afbeelding naar Siemons en Lanzing (red.) 2009, Kaart 1.

bouwfase, daterend tussen 240 en 270, worden de twee stenen vertrekken aan de westzijde van het gebouw vervangen door drie nieuwe stenen ruimtes, waarvan er één voorzien was van beschilderd pleisterwerk en een *hypocaustum* (Raum 19.II.Ba; fig. 5.18). Een afwateringskanaal dat vanuit deze ruimte naar het noorden loopt wijst mogelijk op de aanwezigheid van een bad. In deze laatste fase is het complex uitgroeid tot één architectonisch geheel en lijkt het op een (deels) in steen 'vertaalde' rurale huisplattegrond, waarvan de bouwwijze op Romeinse leest is geschoeid (fig. 5.19). De toevoeging van de stenen vertrekken wijst op een zekere welstand; het bouw materiaal moest allemaal aangevoerd worden en het stoken van het *hypocaustum* kostte veel hout. Deze stenen vertrekken zijn ook een aanwijzing dat de bewoners van het gebouw waardering hadden voor het Romeinse badgebruik en dat zij zich met een Romeinse *lifestyle* wilden associëren.

Een tweede gebouw met stenen fundering is in 1970 ontdekt in Poeldijk-Wateringsweg (Sarfati 1971, 61; nummer 7 op fig. 5.14). Hoewel slechts een hoek van het fundament, dat ter plaatse nog een hoogte had van 70 centimeter (fig. 5.20, links), is vrijgelegd, kon worden vastgesteld dat het gebouw afmetingen van 15 bij 7,8 meter heeft gehad. De muur bestond uit gemetselde tufstenen op een fundament van breuksteen. Aan de zuidwestzijde van het fundament werd een tufstenen reservoir zonder bodem aangetroffen (fig. 5.20,

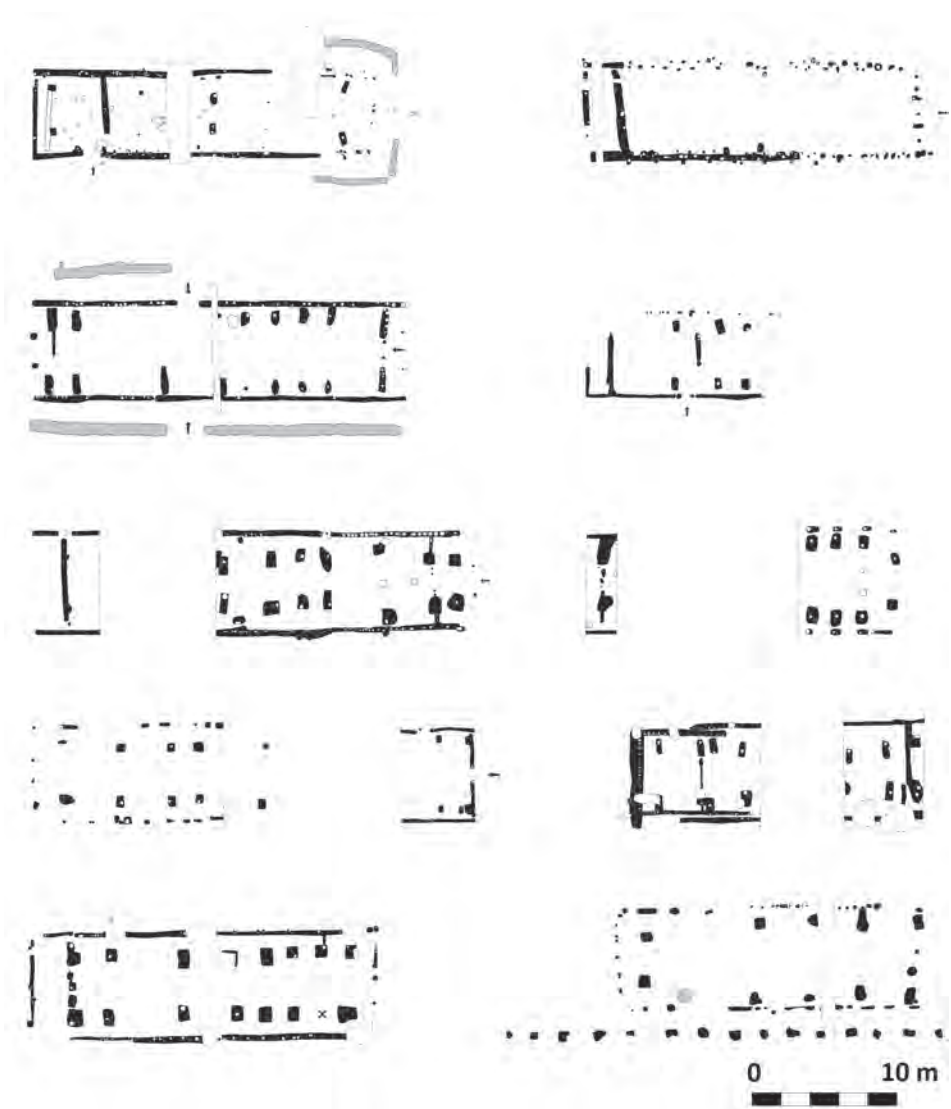

Fig. 5.16. Grote eenvormigheid op het gebied van de huisplattegronden in Den Haag-Hoge Veld. Afbeelding Siemons en Laan 2009, 42, afb. 3.1.

rechts). Vanuit de zuidoosthoek van dit reservoir liep een tufstenen goot die was afgedekt met complete *tegulae*. De goot liep in de richting van het gebouw. Van het reservoir kon slechts van één zijde de afmeting worden vastgesteld; deze was 1,2 meter. Het fundament is gelegen op een in de Romeinse tijd opgehoogd terrein. Paalsporen in de omgeving van het fundament doen vermoeden dat er ook een houtbouwfase aanwezig is geweest in deze nederzetting, maar wanneer de steenbouw gedateerd kan worden is onduidelijk. Een bijzondere vondst die bij

Fig. 5.17. Terra sigillata-beker met barbotine, van het type Ludowici Vwa (Ludowici 1927) en gevonden in de nederzetting Harnaschpolder-Zuid. Driesen en De Winter 2006, 238, afb. 4.3.2-9.

het uitgraven van de werkput ter hoogte van het fundament werd gedaan zijn drie delen van een militair diploma. Deze vondst is reeds besproken in paragraaf 1.1.

In 1993 en 1994 werd direct ten westen van het stenen gebouw een opgraving uitgevoerd, waarbij een erf uit de Romeinse tijd werd aangetroffen (Hessing et al. 1994, 77). Hier werden geen stenen gebouwen teruggevonden. Na bestudering van de opgravingstekeningen blijkt op het erf een woonstalhuis te hebben gestaan, hoogstwaarschijnlijk van het type Kodde 5. De in de literatuur genoemde 'dubbele gracht', die bij dit onderzoek is aangetroffen en waarbij in een van de grachten een 'palissade' was geplaatst, blijkt bij nadere bestudering een tweetal greppels te zijn. Het plaatsen van palen in de omheinende greppels van huiserven komt algemeen voor in deze microregio (zie hieronder). In de omgeving van deze nederzetting hebben verschillende booronderzoeken plaatsgevonden (Bult et al. 2005; Hessing et al. 1994, 77). Hieruit blijkt dat het stenen gebouw binnen een veel groter nederzettingsterrein is gelegen, net als in Rijswijk-De Bult.

Er bestaat geen duidelijk beeld van het interieur van de huizen. In reconstructies zijn deze vaak vrij leeg, met een open haardplaats in het woongedeelte. Op de vindplaatsen MD 21.23 en Naaldwijk-Mars zijn delen van houten meubilair gevonden, die aangeven dat in de huizen meubelstukken stonden, geïnspireerd op Romeinse voorbeelden (Leijnse 2015b, 189-191; Van Londen 2006a, 144-147; fig. 106; fig. 5.21). Het stoken op een grotendeels open haardplaats in een houten gebouw zorgt voor een brandgevaarlijke situatie. Op de vindplaats

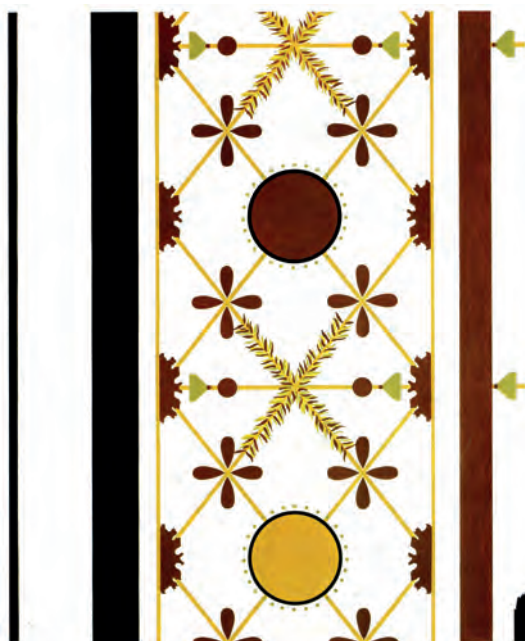

Fig. 5.18. Reconstructie van de wandschilderingen uit Rijswijk-De Bult. Naar Bloemers 1978, 338.

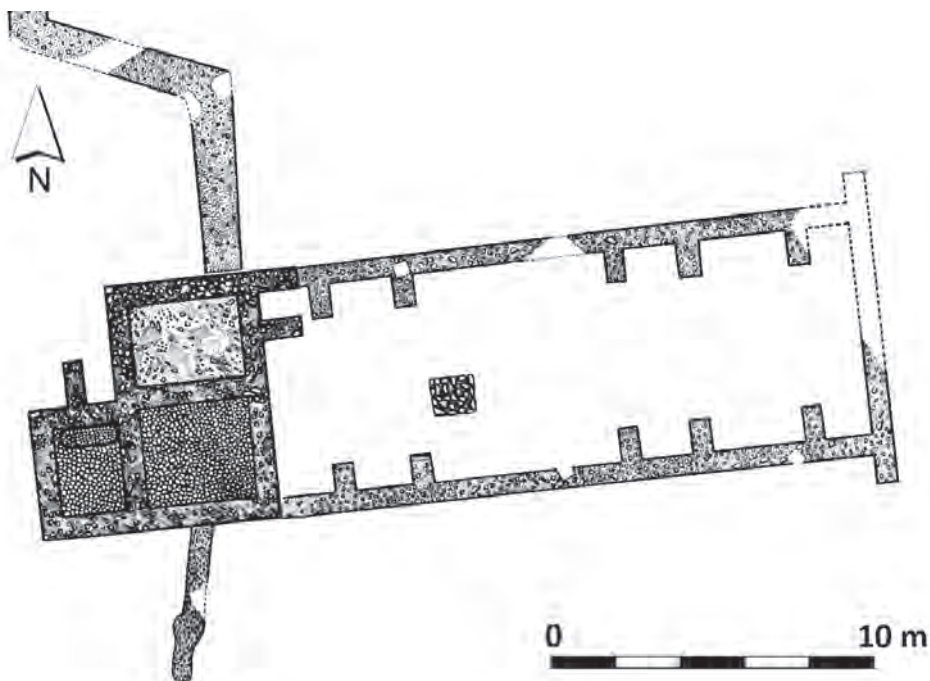

Fig. 5.19. Gebouw met stenen fundering in Rijswijk-De Bult. Naar Bloemers 1978, Beilage 1a.

Harnaschpolder-Woudselaan zijn echter fragmenten van een komfoor gevonden waarop handgevormde potten konden staan en die op deze manier verwarmd werden (Bakx 2012, 25-26). De dichte vorm van het komfoor zorgde ervoor dat het vuur geen risico's opleverde voor het brandbare interieur. Vermoedelijk zijn de fragmenten van twee zogenaamde haardschermen of mobiele haarden van de vindplaats Den Haag-Uithofslaan ook gebruikt om de haard af te schermen van de omgeving, of konden deze ook als komfoor gebruikt worden (Van Kerckhove 2011, 158-161). De haard van de nederzetting in Schipluiden (21.23), vertoont een duidelijke, ronde opbouw, waarbij rondom het stookoppervlak van de haard een ring van aardewerkscherven is aangebracht (Van Londen 2006, 153). Op deze ring kan een komfoor zijn geplaatst, maar er kan ook een andere afscherming op gestaan hebben. Overigens wijzen de kenmerkende roetsporen op de schouder van een groot deel van de handgevormde potten op het gebruik van komforen op vrijwel iedere vindplaats binnen het onderzoeksgebied. De potten werden als het ware voor driekwart in het komfoor geplaatst, waardoor de roetvorming alleen plaatsvond op de plek waar de rookgassen van het vuur de pot het dichtste naderden: het punt waarop de pot met de schouder de bovenzijde

Fig. 5.20. Stenen fundament en reservoir met door middel van dakpannen afgedekte goot in de nederzetting Poeldijk-Wateringseweg. Foto's E.J. Bult; Westlands Museum.

van het komfoor net raakte. Deze constatering impliceert een grote overeenkomst in de voedselbereiding tussen de verschillende nederzettingen. Samenvattend kan gesteld worden dat de huizen dus niet leeg waren, maar ingericht met onder andere meubilair. De haarden

Fig. 5.21. Houten meubelstukken uit rurale nederzettingen in het onderzoeksgebied. Leijnse 2015b, 189-191; meubelpoot rechts met dank aan S. Lange.

werden omgeven door komforen of haardschermen om het interieur te beschermen tegen het vuur. Het is goed mogelijk dat de huizen vanbinnen ook ingericht waren met tapijten en schilderijen, maar hier zijn vooralsnog geen aanwijzingen voor.

De erven rond de huizen zijn regelmatig door middel van (stand)greppels onderverdeeld in kleinere kavels. Op de erven bevinden zich diverse bijgebouwen. In Den Haag-Uithofslaan en Rijswijk-De Bult zijn grote opslaggebouwen aangetroffen waarin duidelijk grote hoeveelheden voedingsgewassen konden worden opgeslagen (paragraaf 5.9.7.1). Op andere vindplaatsen komen eerder kleinere opslaggebouwen voor of ontbreken deze zelfs. Wellicht konden gewassen en dergelijke ook op de zolders van de woonstalhuizen opgeslagen worden. Ook zijn op diverse erven in deze microregio door palenrijen omheinde ruimtes aanwezig, die als veekralen geïnterpreteerd kunnen worden. Waterputten worden op vrijwel elke site aangetroffen. Indien de bodem erg kleiig was, zijn deze vaak niet beschoeid geweest, aangezien de wand van de kuil stevig genoeg was om niet in te storten. Op meer zandige bodems werden de putten wel beschoeid. Dit kon onder meer met vlechtwerk worden gedaan, maar er zijn ook vierkante bekistingen en tonputten bekend. Een terugkerend element op de erven zijn systemen van smalle, parallelle greppels, die vermoedelijk plantenbedden of een ander soort (moes)tuinaanleg representeren. Op de erven komen ook afvalkuilen voor, hoewel nooit in grote aantallen. Het merendeel van het afval werd gedumpt in de greppels langs de huizen of in de erfgreppels. Soms zijn de erven in de vroegste fase omheind door hekwerken, die in een later stadium vervangen worden door greppels en sloten. In de erfgreppels zijn regelmatig

ook palenrijen geplaatst (Pavlović (red.) 2011, 372). Wellicht dienden deze om tijdens de zomer, als de greppels weinig water voerden, het vee binnen of juist buiten de nederzetting te houden. Ook kunnen de palenrijen geplaatst zijn op het moment dat de greppels al grotendeels dichtgeslibd waren; hierdoor zou dit verschijnsel pas vanaf het midden van de tweede eeuw gedateerd kunnen worden (Siemons 2014b, 331). Regelmatig worden onder in de greppels eveneens kuilen aangetroffen, die vermoedelijk gediend hebben als welkuil, waarmee in droge perioden de wateraanvoer in de greppels werd gegarandeerd. Daarnaast konden deze kuilen gebruikt worden als drinkwaterbron voor het vee (Bakx 2013, 48). In een aantal gevallen was in dergelijke kuilen tot in het onder de klei liggende veen een houten paal geslagen, waardoor het water uit de veenlaag kon opwellen.

Veel nederzettingsterreinen liggen op korte afstand van elkaar. Een goed voorbeeld hiervan zijn de nederzettingen Wateringen-Juliahof, Den Haag-Kwaklaan en Den Haag-Hoge Veld (nummers 5, 8 en 3 op fig. 5.14). De oeverwal waarop de nederzettingen liggen, is vrijwel volledig in gebruik geweest als woonplaats, maar door het verschuiven van de bewoning over de afzonderlijke erven zal er altijd ruimte tussen de verschillende bewoningskernen zijn geweest.

5.5.4 *De microregio's*

De nederzettingsterreinen in het onderzoeksgebied zijn vrijwel allemaal op oeverwallen gelegen, naast al dan niet openliggende krekens. Ook zijn nederzettingen op het veen gebouwd, maar dit is een kleine groep. Het centraal in het onderzoeksgebied gelegen hoogveengebied werd niet bewoond. Daarnaast komt sporadisch ook bewoning op de strandwallen voor. De lay-out van de nederzettingen verschilt per microregio. In de microregio Schiedam bevinden de nederzettingen zich op smalle oeverwallen in een klei-op-veengebied. Hier is sprake van openliggende krekens. De nederzettingen bestaan zonder uitzondering uit één huiserf met één woonstalhuis. De nederzettingsterreinen zijn niet allemaal omgreppeld. Waterputten komen in de Schiedamse microregio niet voor. De daken van de boerderijen worden gedragen door middel van een A-constructie. De verspreiding van dit huistype beperkt zich tot de microregio Schiedam en het gebied ten zuiden daarvan, de Zuid-Hollandse eilanden en Zeeland (Kodde 2014, 308, type Kodde 3). De regionale verspreiding van dit huistype kan verklaard worden door de landschappelijke omstandigheden waarin deze huizen werden gebouwd, namelijk op een vrij slappe bodem zoals veen: “De A-constructie bood aanvullende stevigheid op een instabiele bodem” (Kodde 2014, 309). De A-constructie-huizen in de microregio Schiedam zijn echter niet allemaal op een instabiele ondergrond gebouwd, waardoor de eenvormigheid in bouwwijze ook cultureel gemotiveerd kan zijn, want huizenbouw kan ook als sociaal-cultureel fenomeen beschouwd worden (Van Hoof 2007, 265).

In de regio Naaldwijk zijn nederzettingen vaak plaatsvast en wordt gebruikgemaakt van de hoogste delen van het terrein in een kwelderlandschap. Het gaat over het algemeen om kleine nederzettingsterreinen met twee gelijktijdige huizen. Alleen op de Naaldwijkse haakwal waren grotere nederzettingen mogelijk. De nederzettingsterreinen in het kweldergebied zijn alle omgreppeld en worden in de loop van de tijd opgehoogd. In de microregio Den Haag bevonden de nederzettingen zich in een kleigebied met brede oeverwallen. De bewoning bevond zich op korte afstand van elkaar en ‘wandelde’ over deze oeverwallen, waarbij huiserven discontinu gebruikt werden. Toch zijn er ook huiserven waar wel langere tijd achter elkaar werd gewoond. De nederzettingen zijn alle omgreppeld. De gebouwplattegronden binnen de microregio's Naaldwijk en de Haagse regio vertonen de nodige diversiteit, maar het merendeel van de huizen past binnen Kodde's typen 5A en B. Dit drieschepige huistype kent zijn grootste verspreiding binnen het onderzoeksgebied (Kodde 2014, 308-309). Over het algemeen komen drieschepige huizen ten zuiden van het onderzoeksgebied niet voor; deze bouwwijze overheerst het kustgebied ten noorden van het *Helinium* (Kodde 2007, 41).

Op de erven in de drie microregio's worden bijgebouwen aangetroffen. De Haagse microregio heeft de grootste opslaggebouwen opgeleverd, zoals op de sites Rijswijk-De Bult en Uithofslaan (Bloemers 1978, 189-191; nummer 5; Van Zoolingen 2011, 75-78; *horreum* 3002). Klaarblijkelijk was hier behoefte aan een grotere opslag van akkerbouwopbrengsten. Gebouwen met stenen funderingen, die voornamelijk in de derde eeuw dateren, zijn alleen aangetroffen in de microregio's Naaldwijk en Den Haag. Hoewel ze een zeldzaamheid zijn, toont de constructie van deze gebouwen aan dat Romeinse gebouwen de inspiratiebron vormden voor deze behuizingen. Mogelijk communiceerden de bewoners van deze huizen hun verdere integratie in het Romeinse rijk, hoewel het ook een manier kan zijn geweest om verkregen welvaart te tonen. Het merendeel van de nederzettingen is echter wat layout en architectuur betreft niet beïnvloed door Romeinse architectuur. De nederzettingen ontwikkelden zich grotendeels autonoom. Wel is er sprake van een verregaande aanpassing aan het milieu en bodemtype.

5.6 GRAVEN EN GRAFVELDEN

Op verschillende plaatsen zijn restanten van begravingen aangetroffen (tabel 5.6). De meeste aangetroffen graven betreffen crematies, hoewel ook enkele inhumaties zijn gevonden. Veelal worden alleen losse graven aangetroffen, aan de rand van de erven, waarbij de graven zowel binnen als buiten het erf kunnen liggen. Ook komen enkele kleinere clusters graven voor.

5.6.1 Het grafritueel

De bij opgravingen aangetroffen begravingen en bijbehorende structuren zijn de archeologische neerslag van begrafenisrituelen. Deze begrafenisrituelen kunnen gevat worden in een aantal stadia (Aarts en Heeren 2011, 19-44; Hiddink 2003, 21-25). Allereerst vindt de voorbereidende fase plaats. In deze fase kan het lichaam zijn opgebaard en kunnen diverse rituelen zijn uitgevoerd, zoals een processie, een maaltijd of een feest, of een combinatie van deze voorbereidende handelingen. Deze voorbereidende fase is zelden archeologisch traceerbaar. In de volgende fase wordt het lichaam op een brandstapel geplaatst en verbrand. Het lichaam kan al of niet gekleed zijn en vergezeld worden van voorwerpen als aardewerken of glazen vaatwerk, houten kistjes met benen of metalen beslag en voedsel van dierlijke en/of plantaardige aard. Deze op de brandstapel geplaatste zaken worden primaire bijgiffen genoemd. In sommige gevallen worden de verbrande beenderen van de gecremeerde uitgeselecteerd en gewassen, waarna ze bijgezet worden. In andere gevallen vindt geen selectie plaats. Hierna vindt bijzetting plaats, meestal in een kuil of onder een ophoging en ten slotte vindt er mogelijk nog een rituele maaltijd of feest plaats. Vaak worden in het graf ook diverse voorwerpen meegegeven. Dit worden secundaire bijgiffen genoemd.

Na de bijzetting kan nog (rituele) heropening van de graven plaatsvinden, maar ook het plaatsen van tertiaire bijgiffen. Graven kunnen zijn afgedekt door een grafheuvel, maar het is niet altijd duidelijk of er sprake is geweest van een bovengrondse markering. Soms worden greppels rond de begravingen aangetroffen, die geïnterpreteerd kunnen worden als de begrenzing van een grafheuvel. Een deel van de archeologische neerslag van deze

Tabel 5.6. Overzicht van de begravingen in rurale context. De bijbehorende literatuur staat in appendix 6.

Vindplaats	Aantal graven	Graftypen volgens Hiddink 2003, 112-122	Datering
Leidschendam-Leeuwenbergh	6	B, A, D, D, D, D	100-200
Wateringse Veld-Vellekoop 1997	8	C, C, A?, A, A, D, D, A	100-250
Wateringse Veld-Kwaklaan 2006	3	C, C, C	150-300
Wateringen-Juliahof	3	C, C, B	150-250
Wateringen-Juliahof Hollandia	1	D	150-250
Wateringse Veld-Tanke 2002	2	D, D	Midden tweede eeuw
Harnaschpolder-MDHP-07	1	C	200-225
Harnaschpolder-Woudselaan	1	C	150-200
Monster-Poeldijk	2	B, D	140-250
Naaldwijk-Venus	1	D	Romeinse tijd
Naaldwijk-Tiendweg	1	C	200-300
Rotterdam-Kandelaar	3	A, A, A	Romeinse tijd
Rotterdam-Centrum Hoogstraat	1	D	150-200

grafrituelen kan worden aangetroffen bij opgravingen. Een belangrijke factor zijn hierbij de postdepositionele processen, waarbij delen van de graven aangetast kunnen zijn. In die specifieke gevallen is het erg lastig om tot een reconstructie van het grafritueel te komen.

Aangezien het grootste cluster begravingen in het onderzoeksgebied in de publicatie ervan (Siemons 2014b, 347-350) is ingedeeld volgens de typologie van Hiddink (Hiddink 2003, 112-122), wordt deze ook hier aangehouden. Binnen deze typologie worden graftypen A tot en met D onderscheiden. Graftype A betreft de bijzetting van uitgeselecteerde, verbrande beenderen, in een graf dat wordt opgevuld met schone grond. De verbrande botten kunnen zijn ingepakt in een doek of een andere container van organisch materiaal, maar ze kunnen ook in een urn zijn gedeponeerd. Tussen de botten kunnen fragmenten van primaire bijgiften worden aangetroffen. Bij type B worden de uitgeselecteerde, verbrande botresten, al dan niet geconcentreerd, bijgezet in een graf, dat vervolgens wordt dichtgeworpen met de restanten van de brandstapel. Type C betreft een context waarin alle resten van de brandstapel worden aangetroffen zonder dat er sprake is van selectie van het verbrande botmateriaal. Graftype D zijn alle andere graven, die niet in A, B of C ingedeeld kunnen worden.

De graven (tabel 5.6) liggen verspreid over het onderzoeksgebied. Toch zijn er drie categorieën te onderscheiden, namelijk ‘losse’ begravingen, kleine grafvelden en graven langs de Romeinse weg. Deze worden hier besproken.

5.6.2 ‘Losse’ graven

De eerste groep betreft de ‘losse’ graven. Dergelijke begravingen lijken op het eerste oog ‘los’ in het landschap te liggen, maar vaak heeft de omvang van de opgraving of verstoring van de directe omgeving van het graf ervoor gezorgd dat eventuele andere graven niet meer teruggevonden zijn. Het is dan ook de vraag of het hier daadwerkelijk om losse begravingen gaat. Alleen het crematiegraf uit de Harnaschpolder (Bakx 2008, 4-6) lijkt, voor zover archeologisch traceerbaar, niet vergezeld te zijn geweest van andere graven. Argumenten hiervoor zijn dat het weinige aardewerk uit de Romeinse tijd dat rond het graf in middeleeuwse context is gevonden, geen secundaire verbrandingssporen vertoont, zoals het aardewerk uit het graf. Het graf lijkt op een apart perceel binnen het verkavelingssysteem te hebben gelegen en was mogelijk afgedekt door een grondlichaam.³³ Het was tevens op een iets hoger gelegen oeverwal gesitueerd, waardoor het goed zichtbaar was vanaf de op enige honderden meters

33 Opvallend is dat het graf, dat direct onder en zelfs deels in de bouwvoor werd aangetroffen, überhaupt bewaard is gebleven. Vermoedelijk komt dit doordat in de late middeleeuwen de locatie van het graf mogelijk opgehoofd is geweest ten behoeve van een huisplaats. Hoewel dit nooit meer met zekerheid vastgesteld kan worden, is het een aantrekkelijke gedachte dat de middeleeuwse locatiekeuze wellicht bepaald is door de aanwezigheid van een of andere markering van het graf uit de derde eeuw. De gedachten kunnen in dat geval uitgaan naar een ophoging of zelfs een grafheuvel.

afstand gelegen nederzettingsterreinen. In het graf werd naast houtskool en verbrand en onverbrand aardewerk slechts weinig verbrand menselijk botmateriaal aangetroffen. Het graf kon in het eerste kwart van de derde eeuw gedateerd worden (Bakx 2008, 6).

In Rijswijk-Sion werd een kringgreppel met een diameter van dertien meter aangetroffen, waarbinnen zich een grondniveau met houtskool, verbrand bot en gedraaid aardewerk bevond (Koot 2014b, 43-44). Het aardewerk was voornamelijk afkomstig van borden en kruiken. Excentrisch binnen de kringgreppel bevond zich een rechthoekig spoor met daarin de mogelijke restanten van een kistje waarin zich brandstapelresten bevonden. Buiten de kringgreppel bevond zich een kuil, met daarin verbrand menselijk bot. Deze kringgreppel werd aangetroffen op zo'n 250 meter ten oosten van een nederzettingsterrein. Hoewel het hier dus lijkt te gaan om twee graven, is het goed mogelijk dat het om één grafstructuur gaat, waarbij het om een tamelijk ingewikkeld grafritueel gaat. De vergelijking met het hierboven beschreven graf uit de Harnaschpolder dringt zich op. Mogelijk werden in dit gebied (Rijswijk-Sion ligt enkele honderden meters ten noorden van de Harnaschpolder) mensen individueel bijgezet, op een flinke afstand van de nederzetting.

Andere losse begravingen worden veelal aan de rand van de erven van de rurale nederzettingen gevonden, waarbij de graven zowel binnen als buiten het erf kunnen liggen. Dergelijke begravingen zijn vaak slecht geconserveerd en bestaan uit kleine kuiltjes met daarin enig verbrand menselijk skeletmateriaal, houtskool, wat scherven en soms metaalvondsten (Wiepking 1997, 82-84). Vermoedelijk zijn de graven relatief ondiep ingegraven of zelfs helemaal niet ingegraven geweest. Aanwijzingen voor de geringe aanlegdiepte van de graven werden verzameld op de opgraving Wateringen-Juliahof, waar de begravingen werden aangetroffen "... boven het leesbare sporenvak en in de vegetatiehorizont ..." (Eimermann 2009, 65). Er zijn geen aanwijzingen dat deze graven afgedekt zijn met grond of dat ze anderszins bovengronds gemarkeerd zijn geweest. Ook hier was sprake van een vermenging van houtskool, crematieresten en verbrand aardewerk. Hetzelfde geldt voor een vermoedelijk verstoord graf, dat eveneens op de site Wateringen-Juliahof werd aangetroffen (Gerritsen en Duurland 2006, 30). Ook dit graf bevond zich waarschijnlijk niet al te ver onder het maaiveld uit de Romeinse tijd. In Rotterdam is ten slotte ook nog een los graf gevonden (Carmiggelt en Guiran 1997, 77-83). In het graf zijn crematieresten van vier individuen gevonden: een man, een vrouw en twee kinderen, samen met houtskool, as, verbrand en onverbrand aardewerk en een onverbrande draad*fibula*. Opmerkelijk is dat niet alle verbrande beenderen zijn teruggevonden. Dit kan betekenen dat een deel van de crematieresten elders is bijgezet, maar het graf kan ook deels aangetast zijn door waterwerking, aangezien het niet diep ingegraven was.

5.6.3 *Kleine clusters met graven*

Naast de losse graven zijn ook clusters graven bekend. Het gaat meestal om slechts twee tot drie graven bij elkaar. Er is sprake van grote diversiteit in het grafritueel. In Wateringen-Juliahof zijn twee graven bij elkaar gevonden, op wat een apart perceel binnen het verkavelingssysteem lijkt te zijn (Eimermann 2009, 69). Deze situatie is enigszins vergelijkbaar met de locatie van het graf uit de Harnaschpolder. Aangezien het onderzoek hier een beperkte omvang had, is niet uitgesloten dat zich hier meerdere graven hebben bevonden. Op enige honderden meters van deze begravingen bevonden zich nog drie graven, waarvan er twee op een verlaten huiserf waren gelegen. Ook hier zouden zich meer graven in de omgeving kunnen bevinden, aangezien slechts een beperkt deel van de vindplaats is opgegraven.

Een ander klein cluster met begravingen is opgegraven in Monster-Poeldijk (Vos 2000a, 18-24; Vos 2000b, 14-18). Hier werden twee, maar vermoedelijk zelfs drie kringgreppels gevonden. Twee kringgreppels zijn onderzocht, waaruit bleek dat een deel van het heuvellichaam binnen de greppels nog intact was. Beide kringgreppels vertoonden een onderbreking aan de westzijde. De tweede onderbreking van de greppels, aan de zuidoostelijke zijde, wordt waarschijnlijk veroorzaakt door erosie van dit deel van het terrein. De eerste kringgreppel bevatte nog resten van een graf van het type C en had een diameter van ongeveer 12,5 meter. De centrale begraving was ingegraven in het heuvellichaam, dus boven het toenmalige maaiveld en bevatte verbrand aardewerk, metaal en houtskool. De grootste crematieresten werden in een concentratie bij elkaar aangetroffen, waardoor de indruk bestaat dat ze uitgesorteerd waren (Vos 2000b, 14). Het centrum van de tweede kringgreppel, met een diameter van tien meter, was verstoord door een middeleeuwse sloot. Toch werden er nog enkele mogelijke bijgiften verzameld (Vos 2000b, 16). Hoewel de opgravers veronderstelden dat de graven langs een Romeinse weg waren gelegen, kan hieraan getwijfeld worden (zie paragraaf 4.1.3). De graven lijken te zijn aangelegd op de rand van een oeverwal, waar ze goed zichtbaar waren.

Ter hoogte van de Tiendweg in Naaldwijk heeft zich eveneens een klein cluster met graven bevonden (Bult et al. 1988, 118-125). Slechts één graf kon nog gedeeltelijk onderzocht worden. Mogelijk zijn er minimaal drie graven aanwezig geweest. Vooral de grote hoeveelheid aardewerk, die niet meer in context aangetroffen werd, valt op. Het materiaal, dat dateert uit de derde eeuw, is waarschijnlijk afkomstig van meerdere graven. Mogelijk hoorden de begravingen bij de nederzetting Naaldwijk-Mars, of bij de nederzetting Naaldwijk-t Zandheultje. Een ander gravencluster bevond zich op de vindplaats Rotterdam-Kandelaar (Meirsmen en Moree 2006, 41-48). Hier werden op een daarvoor speciaal aangelegd platform een brandplaats drie bijzettingen van het type A gevonden. Zowel brandplaats als graven bevatten geen vondstmateriaal. Op de brandplaats werd ook geen verbrand botmateriaal aangetroffen. Wellicht is dit na de crematie zeer goed verzameld of had de brandplaats een

andere functie. De crematieresten uit de bijzettingen lijken met zorg uitgezocht, aangezien naast het verbrande bot nauwelijks houtskool is aangetroffen. Men heeft ook geen bijgiften in de graven geplaatst, tenzij deze van vergankelijk materiaal zijn geweest dat in de opgraving niet geconserveerd was. Ook hier bevonden de graven zich in het Romeinse loopniveau. Hoewel relatief weinig graven zijn aangetroffen moet worden opgemerkt dat slechts een klein deel van het grafveld is onderzocht. Het is niet uitgesloten dat het hier om een veel groter grafveld gaat.

De hier besproken kleine clusters met graven en vermoedelijk het grootste deel van de losse graven lijken vooral begravingen te zijn die gerelateerd kunnen worden aan één of enkele huishoudens. Het is dus voorstelbaar dat in de omgeving van iedere nederzetting mensen zijn gecremeerd en begraven. Opvallend is dat een deel van de begravingen op erven is aangetroffen. Of deze erven ook bewoond waren tijdens de aanleg van de graven is onduidelijk, behalve in het geval van de begravingen op de vindplaats Wateringse Veld-Kwaklaan, die duidelijk later dateren dan de bewoning (Siemons 2009, 361-363).

5.6.4 Graven langs de Romeinse weg

Een derde groep begravingen is aangetroffen langs de Romeinse weg, vooral in Den Haag, Rijswijk en in Naaldwijk zelf. Hoewel deze graven ‘los’ lijken te liggen en soms in kleine groepjes bij elkaar liggen, hebben ze gemeen dat ze langs de Romeinse weg zijn gelegen, waardoor ze mogelijk deel uitmaken van een langgerekt grafveld. Recente vondsten versterken dit beeld. Het begraven langs doorgaande wegen is een gebruik dat vooral bekend is uit Romeins-militaire en stedelijke contexten.

In Den Haag-Wateringsveld werden op twee locaties graven aangetroffen (Waasdorp 2003, 10, 15 en 46-47). Zij bevonden zich alle aan de noordzijde van de weg, op een terrein dat in de Romeinse tijd te laag gelegen was voor bewoning, aangezien zich hier ‘...de verlande bedding van de oorspronkelijke Gantel...’ bevond (Waasdorp 2003, 46). De meest oostelijke locatie leverde de sporen op van twee kringgreppels. De diameter van de westelijke kringgreppel bedroeg circa 13,5 meter, die van de oostelijke circa 11 meter (Siemons 2014b, 363, afb. 5.29 en voetnoot 552). Bij de westelijke kringgreppel, aan de zuidoostelijke zijde, richting de weg, bevond zich een kleine opening in de greppel. Binnen de greppels werden geen graven, noch de restanten van een heuvellichaam aangetroffen, maar dit is waarschijnlijk te wijten aan erosie na de Romeinse periode. Een opvallende vondst uit de westelijke kringgreppel is een *as* of *sestertius* van Diva Faustina Augusta van rond het midden van de tweede eeuw (Vos 2014, 418). Het is aannemelijk dat hier twee grafheuvels zijn aangetroffen.

De westelijke locatie leverde geen kringgreppels op, maar wel twee clusters van ieder vier graven. De graven bestonden uit kleine kuiltjes waarin crematieresten waren bijgezet. In

drie gevallen waren de gecremeerde botten uitgeselecteerd; mogelijk waren zij verpakt in een doek of een andere container van vergankelijk materiaal (Siemons 2014b, 348). Het merendeel van de graven bestond echter uit kuilen waarin alle resten van de brandstapel, inclusief crematieresten, ongesorteerd in waren gedeponneerd (Siemons 2014b, 348-349). In het grafveld zijn zowel mannen, vrouwen als kinderen bijgezet. Een opvallende bijzetting is die van twee volwassen mannen, van wie de gecremeerde resten in een voorraadpot van het type Holwerda 141/142 waren bijgezet (Siemons 2014b, 355-356). Tussen de crematieresten in de voorraadpot werden resten van gesmolten glas gevonden. Dit is een aanwijzing dat een deel van de bijgiften meeverbrand werd op de brandstapel.

De zone waarin de begravingen voorkomen, is vermoedelijk minimaal 150 meter lang geweest. Het is goed mogelijk dat het hier om een relatief groot, gemeenschappelijk grafveld gaat. Opvallend genoeg zijn bij de nederzettingen ten noorden van de Romeinse weg ook graven aangetroffen. Klaarblijkelijk gaf een deel van de bevolking van de rurale nederzettingen in de omgeving van de weg de voorkeur aan een graf in of bij de nederzetting. In Rijswijk werden langs de Romeinse weg eveneens minimaal vijf crematiegraven en een inhumatie aangetroffen; op de schouders van het skelet (van een jonge tiener) werden mantelspelden aangetroffen (Koot 2014a, 41-42). Verder naar het zuiden, op de vindplaats Naaldwijk-Venus, is een graf aangetroffen waarvan de crematieresten zich in een groot bodemfragment van een handgevormde pot bevonden (Tump 2006, 74). Het gaat om de resten van een volwassen persoon tussen de 20 en 60 jaar oud (Smits 2005, 6). Ook zijn verbrande botresten van een schaap aangetroffen. De hoeveelheid crematieresten is erg klein (275 gram). Een duidelijke datering heeft het graf niet. Hoewel handgevormd aardewerk vanaf het midden van de tweede eeuw steeds minder gebruikt werd in de rurale nederzettingen, heeft men mogelijk bewust voor een handgevormde pot als container voor de crematieresten gekozen.

5.6.5 *Inhumaties en losse skeletdelen in een nederzettingscontext*

Hoewel crematie de dominante begrafenisvorm in het onderzoeksgebied is, zijn op verschillende nederzettingsterreinen inhumaties aangetroffen (tabel 5.7). De begravingen liggen vaak op markante plaatsen binnen de nederzetting, zoals op de hoeken van erven en bij gebouwen. Bloemers stelt voor de inhumatie op de nederzetting Rijswijk-Wilhelminapark dat er een relatie bestaat tussen de begraving en het bouwen van het huis waarbij het graf is aangetroffen (Bloemers 1985, 353). Ook Hessing gaat uit van huisoffers of stichtersgraven (Hessing 1993a, 28-30). De graven in het onderzoeksgebied kunnen geïnterpreteerd worden als de neerslag van een ritueel dat samenhangt met het verlaten of opnieuw in gebruik nemen van een erf of huis (Bakx 2013, 303). Het begraven van te vroeg of jonggeboren kinderen is een verschijnsel dat zich niet beperkt tot het onderzoeksgebied. Wel is er op de nederzetting Harnaschpolder-Woudselaan een zeer jong individu gecremeerd (Bakx 2013, 54-55).

Naast complete inhumaties komen op veel nederzettingsterreinen losse menselijke botten voor. In veel gevallen gaat het om fragmenten van de schedel van een volwassen individu, zoals in Rijswijk-De Bult (Knip 1978, 422), Schiedam-Polderweg en Vlaardingen (Van Londen 1996, 14). Ook in Naaldwijk gaat het om twee schedelfragmenten van een volwassene en een deel van een pijpbeen van een kind (Baetsen 2012, 444-445). Mogelijk is het menselijk skeletmateriaal afkomstig van verstoorde inhumatiegraven, maar het is ook mogelijk dat het botmateriaal bewust werd gedeponereerd in begrenzend elementen van de nederzetting of dat de schedelfragmenten wijzen op het tentoonstellen van menselijke hoofden of schedels in of bij de nederzettingen (Baetsen 2012, 445-446).

5.6.6 *Grafrituelen*

In het onderzoeksgebied is sprake van een divers grafbestel. Zo vindt er naast crematie ook inhumatie plaats. Lijkbegraving was voorbehouden aan neonaten en de spaarzame geïnhumeerde (jong)volwassenen kunnen in de context van de ingebruikname of het verlaten van een huis of erf geplaatst worden. Het crematieritueel bestaat vooral uit het ongeselecteerd begraven van de brandstapelresten (graftype C). Dit ritueel kan ook verondersteld worden bij veel graven waarvan het niet helemaal duidelijk is hoe het grafritueel heeft plaatsgevonden (graftype D). Deze graven bevatten alle echter weinig crematieresten, dus is het mogelijk dat deze uitgeselecteerd zijn en op een andere plaats ter aarde zijn besteld. Aangezien graftype C duidelijk overheerst, kan gesteld worden dat het crematieritueel bestond uit het verbranden van de dode, al of niet met bijgiften, waarna de restanten van de brandstapel werden verzameld en begraven werden in ondiepe kuilen of zelfs op het maaiveld werden uitgestrooid, waarna deze werden afgedekt met een laagje grond. Het is echter ook mogelijk dat deze brandstapelresten niet afgedekt werden. De plaatsen waar de doden werden verbrand zijn niet teruggevonden bij archeologisch onderzoek. In ieder geval is het aantal teruggevonden graven vrij klein. Dit komt door de ondiepe of zelfs afwezige ingraving, de geringe clustering van de graven en de grote mate van afwezigheid van randstructuren (Siemons 2014b, 352). Ook worden graven meestal pas ontdekt na het aantreffen van concentraties verbrande aardewerkscherven, al of niet in combinatie met houtskool. Aangezien het hier meestal om gedraaid aardewerk gaat (Siemons 2014b, 352, tabel 5.4), dat goed herkenbaar is bij de opgraving, is het de vraag of graven zonder deze aardewerkvondsten wel opgemerkt worden. Het is ook mogelijk dat de crematieresten op een andere manier zijn gedeponereerd, zoals het uitstrooien over land of water. Er zijn dus redenen om aan te nemen dat veel begravingen gemist zijn tijdens archeologisch onderzoek en dat het aantal oorspronkelijke graven het aantal inwoners van het gebied zal hebben weerspiegeld. Toch ontbreken grote, centrale grafvelden in het gebied.

Tabel 5.7. Inhumatiegraven in een rurale context.

Nederzetting	Aantal	Positie lichaam	Leeftijd en geslacht	Datering	Opmerkingen	Literatuur
Den Haag-Lozerlaan	1	Op de rug, benen, licht opgetrokken	Jonger dan 1 jaar, neonaat	130-160		Van der Jagt 2010, 130-133; Van Zoolingen 2010a, 44-45
Rijswijk-De Bult	1	Op de rug, armen op de schoot	Vrouw, ongeveer 60 jaar			Knip 1978, 416-419
Rijswijk-De Bult	1	Gestrekt?	Vrouw, volwassen			Knip 1978, 419
Rijswijk-De Bult	1	Hurkhouding	Man, ongeveer 45 jaar		Acht palen om de grafkuil	Knip 1978, 419
Rijswijk-De Bult	1	Met opgetrokken knieën	Vrouw, ongeveer 30 jaar			Knip 1978, 419
Rijswijk-Wilhelminapark	1	Hurkhouding	Man, ongeveer 17 jaar			Bloemers 1985, 353
Harnaschpolder-Woudselaan	1	Hurkhouding	Man, 18-20 jaar			Bakx 2013, 110-111
Naaldwijk-Hoogwerf	1	Onbekend	34-36 weken			Baetsen 2012, 444
Naaldwijk-Hoogwerf	1	Onbekend	38-40 weken			Baetsen 2012, 444

In het Midden-Nederlandse Rivierengebied zijn duidelijk wel grafvelden aanwezig (Veldman 2013, 15-21), net als ten zuiden van het *Helinium* in Spijkenisse (Döbken 1992, 145-222; Moree et al. 2002, 118-123) en Zuidland (Kruidhof 2009; Vossen 2007). Ook komen ook hier kleinere grafvelden voor (Goossens 1997, 23-42, 65; Meirsmann en Van der Roest 2010). In het noordelijk deel van de *civitas Menapiorum* komen naast enkele grote grafvelden vooral kleine grafvelden voor; de begraafplaatsen liggen echter alle op de hoger gelegen, pleistocene gronden, terwijl het klei- en veengebied bij de monding van de Schelde geen begraafplaatsen kent (De Clercq 2009, 344-351). In het Maas-Demer-Scheldegebied en het aangrenzende stroomgebied van de Maas en de omgeving van Nijmegen komen meerdere centrale grafvelden voor, maar vooral in het Maas-Demer-Scheldegebied zelf is het aantal begraafplaatsen ten opzichte van het aantal nederzettingsterreinen vrij klein; dit wordt verklaard door de slechte herkenbaarheid van graven in het verleden of door verstoring van de graven door post-depositionele processen (Hiddink 2003, 14-20). Het beeld van de begravingen in het onderzoeksgebied is het beste te vergelijken met het gebied tussen Rijn en Weser, dus buiten het Romeinse rijk, waar eveneens grote grafvelden

ontbreken, hoewel de archeologische zichtbaarheid ook hier een reden kan zijn voor het huidige beeld (Hiddink 1999, 45-51). Ook langs de Nederlandse Noordzeekust is het beeld van het grafritueel goed vergelijkbaar (Hessing 1993a, 17-18; Hiddink 1999, 50; Meffert 1998, 110-111; Nieuwhof 2015, 270). Als al deze gebieden met elkaar vergeleken worden, lijkt sprake te zijn van een zone langs de Nederlandse, Belgische en Duitse kust met weinig centrale grafvelden (uitzonderingen daargelaten) in tegenstelling tot het binnenland, waar grotere grafvelden de norm zijn. Deze grote grafvelden worden beschouwd als een communale claim op het land (Heeren 2014, 169), maar ze kunnen ook in verband worden gebracht met het ontstaan van grotere en/of complexere sociale verbanden.

De meeste teruggevonden graven in het onderzoeksgebied dateren van na het midden van de tweede eeuw. Het grafritueel lijkt zich ontwikkeld te hebben, waarbij in eerste instantie, voor het midden van de tweede eeuw, langs de randen van de erven begraven werd, zonder dat er primaire en/of secundaire bijgiften werden meegegeven, of dit nu op de brandstapel was of tijdens de bijzetting. Na het midden van de tweede eeuw werd serviesgoed regelmatig meegegeven op de brandstapel, waarbij het in de derde eeuw om uitgebreide serviezen kon gaan. Van de vier aangetroffen kringgreppels kunnen er twee gedateerd worden na het midden van de tweede eeuw. Mogelijk was het opwerpen van een grafheuvel met randstructuur voor het midden van de tweede eeuw geen algemeen gebruik. Hoewel het begraven langs de weg gezien kan worden als een typisch Romeins-militair of stedelijk gebruik, lijken de begravingen eerder te wijzen op een lokale achtergrond van de bewoners. Het gehanteerde grafritueel, dat sterke overeenkomsten vertoont met de andere begravingen uit het gebied en het gebruik van een inheemse pot wijzen hierop. Hoewel niet alle graven duidelijk te dateren zijn, lijkt het begraven langs de weg een aanvang te nemen vanaf de periode rond het midden van de tweede eeuw. Wellicht is het feit dat de lokale groepen op een bepaald moment overgaan tot het begraven langs de weg een aanwijzing dat men in toenemende mate geïntegreerd raakte in de Romeinse samenleving. Echter, de weg werd pas aangelegd in 151 (Waasdorp 2003, 61), dus is het logisch dat veel graven pas van na dit jaar dateren. Bovendien liggen de begravingen in Den Haag en Naaldwijk-Venus in een relatief laaggelegen deel van het landschap. Het is dan ook niet uit te sluiten dat de begravingen langs de weg voor een deel al van voor de wegaanleg dateren. Hoe het ook zij, een deel van de bewoners van de regio laat zich ook na 150 begraven in of bij de nederzettingen, ook al liggen die nederzettingen in de omgeving van de weg, zoals Den Haag-Kwaklaan en Wateringen-Juliahof. Dit geeft aan dat in ieder geval een deel van de bevolking de voorkeur bleef geven aan een bijzetting in de omgeving van de nederzetting waar ze het grootste deel van hun leven hadden doorgebracht. Er is dus sprake van een sterk individueel grafritueel, waarin personen of gezinsverbanden centraal stonden, evenals de relatie met het individuele erf en/of de nederzetting. Vanaf het midden van de tweede eeuw komen nieuwe fenomenen op, zoals een toename in het aantal (meeverbrande) bijgiften, grafheuvels en wellicht ook het begraven langs de weg.

5.7 RELIGIE

Op één uitzondering na zijn er geen aanwijzingen voor de aanwezigheid van tempels op het Cananefaatse platteland. De uitzondering wordt gevormd door de vondst van een altaarfragment bij opgravingen van de rurale nederzetting van Den Haag-Uithofslaan (Van Pruissen et al. 2011, 290-291). Hier werden verschillende fragmenten van hetzelfde zandstenen altaar aangetroffen (Van Zoolingen 2011, 11). De datering van deze context is na 180.³⁴ Het altaar is mogelijk aan Hercules gewijd, maar dit is allerm minst zeker (Van Pruissen et al. 2011, 290). Het kan opgesteld zijn geweest bij een tempel die in de omgeving van de rurale nederzetting Uithofslaan lag. Mogelijk is deze tempel op een bepaald moment in onbruik geraakt en is het altaar, samen met ander puin, naar de rurale nederzetting vervoerd om daar hergebruikt te worden. Een fragment van een kalkstenen zuil (Van Pruissen 2011, 290), dat ook is aangetroffen in de nederzetting Uithofslaan, is een tweede argument voor de aanwezigheid van een monumentaal tempelgebouw in de omgeving van de vindplaats.

5.7.1 *Rurale cultusplaatsen*

Andere aanwijzingen voor religieuze activiteiten in het onderzoeksgebied vormen de door Van Zoolingen besproken rurale cultusplaatsen in de Cananefaatse regio (Van Zoolingen 2011). Het gaat in de meeste gevallen om vierkante, rechthoekige of U-vormige omgreppelingen. Bij deze omgreppelingen worden regelmatig *fibulae* aangetroffen, alsmede weinig gefragmenteerd handgevormd aardewerk. Toch is de interpretatie van deze cultusplaatsen niet onproblematisch. Zo is van de door Van Zoolingen besproken cultusplaats in Midden-Delfland (MD 21.15) niet duidelijk of het hier nu om een U-vormige greppel gaat of om een deel van een huisplattegrond (Van Zoolingen 2011, 14, Figure 5D; Van Zoolingen 2011, 21). De onduidelijkheid wordt mede veroorzaakt door de beschrijving van de gevonden sporen (Van Londen 2006a, 134-136), aangezien gesteld wordt dat het hier duidelijk om een U-vormige greppel gaat. Echter, op een afbeelding in dezelfde publicatie wordt op de plek van de U-vormige greppel wel degelijk een huisplattegrond gereconstrueerd (Van Londen 2006a, 184, fig. 121, onderaan). Gezien de omvang van de structuur en de mate van conservering van de vindplaats is het inderdaad aannemelijk dat het hier om een met een gebouwplattegrond samenhangende structuur gaat en niet om een geïsoleerde U-vormige greppel.

In de omgeving van een andere door Van Zoolingen beschreven vierkante greppel, namelijk die van de Lozerlaan in Den Haag, is een bronzen kan gevonden (Van Zoolingen (red) 2010, 95-96; Van Zoolingen 2011, 15-17). De kan is echter afkomstig uit een kruispunt van twee greppels en niet uit de vierkante omgreppeling zelf. Het is daarom niet uitgesloten dat de kan

³⁴ De fragmenten zijn afkomstig uit greppel 4026 (pers. communicatie R.J. van Zoolingen).

een op zichzelf staand offer is. Gezien de aanwezigheid van allerlei andere metaalvondsten en metaalslakken in de nabijheid van de kan (Van Zoolingen 2011, 17), is het mogelijk dat deze kan, evenals de andere metaalvondsten, de neerslag is van de activiteiten van een smid. Hoewel het voorkomen van weinig gefragmenteerd handgevoemd aardewerk in de omgeving van de vierkante greppel van de Lozerlaan opvallend is, kent het fenomeen wel degelijk parallellen in 'gewone' nederzettingcontexten (Bakx 2013, 51; fig. 5.22). Dergelijke dumps zijn ook te interpreteren als zogenaamde primaire dumps van aardewerk, bijvoorbeeld omdat de greppel dicht bij de ingang van het huis was gelegen. Het aardewerk werd dan vrij snel na het kapot vallen in de greppel gedeponeed, waardoor de fragmentatiegraad gering is. Het aardewerk dat bij de Lozerlaan is aangetroffen bevindt zich niet in de vierkante greppel die als cultusplaats is geïnterpreteerd, maar in een greppel daar vlakbij. Al met al kan gesteld worden dat er geen duidelijke relatie is tussen de vondsten uit de greppels rond de vierkante omgreppeling en de cultusplaats zelf. De vierkante omgreppeling aan de Lozerlaan kent bovendien geen parallellen in het omliggende gebied. De door Van Zoolingen genoemde parallel, de vierkante greppel van de vindplaats Den Haag-Hoge Veld, kan op basis van de vulling, vondsten en de stratigrafie echter in de middeleeuwen gedateerd worden (Siemons en Lanzing 2009, 138-139). De vierkante greppel aan de Lozerlaan kan dan ook niet ondubbelzinnig als cultusplaats worden geïnterpreteerd. Het is echter wel een structuur waar geen parallellen voor zijn.

Een in 2008 opgegraven configuratie van greppels op de nederzetting Harnaschpolder-Woudselaan kan op basis van het vondstmateriaal wél als cultusplaats geïnterpreteerd worden (Bakx 2013, 49-54). Het gebruik van deze cultusplaats valt in een periode waarin op dit deel van de nederzetting klaarblijkelijk niet gewoond werd, waardoor het vermoeden bestaat dat het terrein een andere betekenis heeft gekregen (Bakx 2013, 67). Mogelijk is deze structuur vergelijkbaar met die van Leidschendam-Leeuwenbergh, waar op een apart erf een U-vormige greppel als cultusplaats is geïnterpreteerd (Wiepking 1997, 40-42), hoewel wel enige bezwaren aan deze interpretatie kleven (zie paragraaf 5.3.3). Al met al zijn dit de twee locaties waar de aanwezigheid van een cultusplaats vermoed kan worden. Welke rituelen op de (mogelijke) cultusplaatsen verricht werden of welke goden men aanbad is onduidelijk.

5.7.2 *Deposities*

Naast cultusplaatsen onderscheidt Van Zoolingen ook losse deposities (Van Zoolingen 2011, 21-24). Deze vallen uiteen in huisoffers en deposities van dierlijke skeletten en/of aardewerk en metaal. Huisoffers, die mogelijk als bouwoffer of juist als verlatingsoffer gezien kunnen worden, zijn op verschillende nederzettingsterreinen aangetroffen. Vaak gaat het om handgevoemd miniatuuraardewerk, zoals in Den Haag-Hoge Veld (Siemons en Lanzing 2009, 238-239, afbeelding 6.15). Naast miniatuuraardewerk komen ook aardewerken vormen van normaal formaat voor, zoals een handgevoemde pot in een paalkuil van een huis

Fig. 5.22. Primaire dump van weinig gefragmenteerd handgevormd aardewerk in een nederzettingscontext (Harnaschpolder-Woudselaan; foto auteur).

in de nederzetting Harnaschpolder-Zuid (fig. 5.23) en een ruwwandige kom in Rijswijk-De Bult (zie ook paragraaf 5.3.3). In noordelijke wandgreppel van een huis in nederzetting MD 1.23 is een ijzeren ploegschoen aangetroffen (Van Londen 2006a, 36). Andere losse deposities bevinden zich in kuilen en greppels in en rond de nederzettingen.

Een opvallende groep hierbinnen is de depositie van dierlijke resten. In het door Groot gepubliceerde overzicht van deposities van dierlijke resten en skeletten in het Nederlandse rivierengebied maakt zij duidelijk dat er verschillende typen dierbegraving bestaan (Groot 2009, 56-59). Het gaat om de begraving van complete dieren, de depositie van schedels, al dan niet met onderkaken en in anatomisch verband liggende (onderste) ledematen, of dierlijke resten die niet in anatomisch verband liggen. Ten slotte komt ook een combinatie van zowel in anatomisch verband liggende dierenresten als losse skeletdelen voor. Hoewel niet altijd duidelijk is of er een bepaald ritueel achter de depositie van dierlijke resten zit, kan in een aantal gevallen wel degelijk verondersteld worden dat er sprake is van een terugkerend patroon (Groot 2009, 77). In het onderzoeksgebied gaat het om de depositie van (delen van) dieren, zoals rund, paard, schaap/geit, varken en hond (Bakx 2013, 58-61; Bloemers 1978, 219; Groot 2007, 84-

86; Groot 2008, 184-188; Nieweg 2009, 307-311; Van Dijk 2006, 281-282; Van Dijk 2011, 304-306; Van Dijk 2012, 171-172; fig. 5.24). Van de depositie van sommige dieren in de laatste daten sporen van nederzettingen wordt wel verondersteld dat het om verlatingsoffers gaat, op het moment dat het nederzettingsterrein definitief verlaten werd (Nieweg 2009, 310).

Een bijzondere depositie is aangetroffen in de nederzetting Woudselaan in de Harnaschpolder bij Delft; hier was het skelet van een hond afgedekt met 79 weefgewichten (Bakx 2013, 60-61, fig. 5.25). Het deponeren van menselijke lichamen in het kader van rituelen is in de vorige paragraaf reeds besproken (paragraaf 5.6.5). Andere deposities bestaan uit aardewerken en metalen objecten of een kralensnoer, zoals op de nederzetting Den Haag-Uithofslaan (Vanderhoeven 2011, 297). In Rotterdam en Schiedam-Polderweg zijn umbo's in actieve waterlopen gedeponeerd (Carmiggelt en Guiran 1997, 86-87, afb. 15; Van Londen 1996, 17; 21). Ten slotte komen op diverse nederzettingsterreinen fragmenten van pijparden godenbeeldjes voor, waarbij opvalt dat het vooral om vrouwelijke goden gaat, zoals moedergodinnen, Juno/Fortuna en Venus (zie tabel 5.8). Dit komt overeen met het beeld van de pijparden beeldjes uit de *civitas Tungrorum* (De Beenhouwer 2014, 124). Waarschijnlijk vervulden deze beeldjes in rurale context een sacrale functie in de private sfeer (het huis(houden), waarbij ze geplaatst waren in huisaltaren (Siemons en Bulten (red.) 2014, 434). De goede vertegenwoordiging van de vrouwelijke goden wordt voornamelijk veroorzaakt omdat deze het meest werden geproduceerd (Van Boekel 1990, 103).

5.7.3 De religie in het gebied

Het grote verschil met andere regio's in het noordwestelijke deel van het Romeinse rijk is het ontbreken van tempels of andere cultusgebouwen. Ook rurale cultusplaatsen zijn zeldzaam. Het onderzoeksgebied is bovendien de regio met de minste votiefinscripties in *Germania inferior* (Derks 1998, 82, fig. 3.2). Het beeld van de religie in het onderzoeksgebied is dat het vooral gaat om een individueel of binnen gezinsverband beleden geloof, waarbij huis en erf centraal stonden. Het in gebruik nemen, hebben of buiten gebruik stellen van erven en nederzettingen werd ritueel omlijst. Dit beeld geldt overigens voor grote delen van Noordwest-Europa (Nieuwhof 2015, 56). De pijparden beeldjes tonen aan dat voorouderlijke moeders wellicht belangrijk waren. Het enige bronzen godenbeeldje uit het onderzoeksgebied, dat van Isis, gevonden in Den Haag (Brunsting 1964, 121-126), kan op de verering van deze van oorsprong Egyptische godin wijzen, maar dat is allerm minst zeker, aangezien het een contextloze vondst betreft. Bovendien kond aan de beeldjes een andere betekenis worden toegekend. De ontdekking van een altaarfragment aan de Uithofslaan in Den Haag toont echter aan dat de goden ook werden vereerd door middel van publieke wijdingen en het op deze site aangetroffen zuilfragment versterkt het idee dat een monumentaal cultusgebouw op het platteland wel degelijk aanwezig kan zijn geweest.

Fig. 5.23. Handgevormde pot, gevonden in een paalkuil van een huis in de nederzetting Harnaschpolder-Zuid. Driesen en De Winter 2006, 245, afb. 4.3.2-14.

Fig. 5.24. Dierbegravingen op de nederzetting Den Haag-Hoge Veld; naar Siemons en Lanzing 2009, 307-309. Het bij de dierbegravingen aangetroffen vondstmateriaal hoeft geen deel uit te maken van het depositieproces van deze dieren.

Fig. 5.25. Hond, afgedekt met 79 weefgewichten, aardewerk- en baksteenfragmenten, in de nederzetting Harnaspolder-Woudselaan. Foto Archeologie Delft.

5.8 GREPPELSYSTEMEN, DAMMEN EN DUIKERS

Buiten de sporen van rurale nederzettingen zijn in het onderzoeksgebied aanwijzingen gevonden voor de inrichting van het landschap. Ook zijn er aanwijzingen voor actief waterbeheer gevonden. In deze paragraaf worden de diverse elementen van de landinrichting rondom de nederzettingen besproken.

5.8.1 *Greppelsystemen*

In het onderzoeksgebied zijn buiten de nederzettingsterreinen sporen gevonden van greppelsystemen die het land ingedeeld dan wel ontwaterd hebben. Reeds bij aanvang van het systematische archeologische veldonderzoek in 1967-1969 is aanvullend onderzoek gedaan naar greppels buiten de nederzetting door het aanleggen van sleuven waarin de greppels opgespoord konden worden (Bloemers 1978, 234-238). Het onderzoek naar deze greppelsystemen stond centraal in het onderzoek van Van Londen, die hier uitvoerig over gepubliceerd heeft (Van Londen 2001, 2006a, 2006b, 2008). Door het graven van lange sleuven met behulp van een graafmachine was het mogelijk het verloop van de greppels in kaart te brengen. Door het

Tabel 5.8. Pijpaarden beeldjes in rurale context.

Vindplaats	Voorstelling	Literatuur
Den Haag-Erasmusweg	Moedergodin	Van Boekel 1985, 140
Den Haag-Nikkelwerf	Moedergodin	Van Zoolingen 2011, 46-47
Den Haag-Nikkelwerf	Paard	Van Zoolingen 2011, 46-47
Harnaschpolder-Woudseleen	Onbekend	De Bruin 2013, 125-126
Rijswijk-De Bult	Mensfiguur of god	Van Boekel 1986, 93
Rijswijk-De Bult	Haan?	Van Boekel 1986, 194
Rijswijk-De Bult	Duif?	Van Boekel 1986, 208
Rijswijk-De Bult	Mensfiguur of buste	Van Boekel 1986, 264
Schipluiden-Woudse Polder	Onbekend	Van Boekel 1993, 84-85
Schiedam-Kethel	Paard	Van Boekel 1986, 226
Den Haag-Wateringse Veld WEL96	Moedergodin	Siemons en Bulten (red.) 2014, 434
Den Haag-Wateringse Veld WEL96	Moedergodin	Siemons en Bulten (red.) 2014, 434
Den Haag-Wateringse Veld WEL96	Waarschijnlijk godin	Siemons en Bulten (red.) 2014, 434
Den Haag-Wateringse Veld WEL96	Waarschijnlijk godin	Siemons en Bulten (red.) 2014, 434
Den Haag-Wateringse Veld WEL96	Waarschijnlijk godin	Siemons en Bulten (red.) 2014, 434
Den Haag-Wateringse Veld WEL96	Waarschijnlijk godin	Siemons en Bulten (red.) 2014, 434
Den Haag-Wateringse Veld VIS98	Onbekend	Siemons en Bulten (red.) 2014, 434
Wateringen-Juliahof	Buste?	Van der Meij en Reigersman-Van Lith de Jeude 2009, 107
Wateringen-Juliahof	Onbekend	Van der Meij en Reigersman-Van Lith de Jeude 2009, 107
Wateringen-Juliahof	Juno/Fortuna	Van der Meij en Reigersman-Van Lith de Jeude 2009, 107-108
Naaldwijk-Hoogwerf	Masker	De Bruin 2012a, 209
Harnaschpolder-Noord	Venus/moedergodin	Driesen et al. 2006, 146
Naaldwijk-'t Zand Heultje	Venus	Geerts 2012, 87
Naaldwijk-'t Zand Heultje	Mensfiguur	Geerts 2012, 88
Naaldwijk-'t Zand Heultje	Masker	Geerts 2012, 88
Naaldwijk-Mars	Masker	Van Roemburg 2015, 104
Naaldwijk-Mars	Onbekend	Van Roemburg 2015, 104
Delft-Crommelinlaan	Masker	Bult 1996, 14-15

graven van extra sleuven en kleine werkputten konden eveneens belangrijke snijpunten van de diverse greppels opgegraven worden. Deze methodiek is later nagevolgd bij opgravingen in de Harnaschpolder, alwaar duidelijk inzicht is verkregen in de schaal en aard van de greppelsystemen (Bakx 2011; Bakx 2013; Goossens 2006a). Hieruit kan worden afgeleid dat vrijwel het gehele zuidwestelijke zeeleigebied door middel van greppels ingericht is geweest.

5.8.1.1 Ontwikkeling van het greppelsysteem

In veel opgravingen zijn smalle, kronkelende en ondiepe laagtes aangetroffen, die vermoedelijk de restanten zijn van kleine krekken en prielen die nog deels open zullen hebben gelegen bij de aanvang van de bewoning. Verder bevonden zich in het gebied

restgeullaagtes, die voor de waterafvoer gezorgd zullen hebben. In eerste instantie lijken greppels in en rond de nederzettingen alleen gegraven te worden als aanvulling op de natuurlijke afwatering van het gebied. Hierbij hoort ook het uitdiepen van de restgeulen. De erven zijn in deze periode vermoedelijk (deels) omgeven door hekwerken in de vorm van houten palenrijen (Pavlović (red.) 2011, 362). In een enkel geval worden ook erfgreppels gegraven, zoals op de nederzettingsterreinen Harnaschpolder-Woudselaan, Den Haag-Uithofslaan en Den Haag-Wateringsveld (Bakx 2013, 40; Pavlović (red.) 2011, 366-370; Siemons en Lanzing 2009, 361-362).

Vanaf het midden van de tweede eeuw wordt een groot greppelsysteem aangelegd, hoewel Bakx en Goossens een vroegere datering, vanaf 120/125, vermelden, waarbij zij wel ruimte laten om de aanleg van het systeem in de decennia daarna te plaatsen (Bakx 2013, 40; Goossens 2006c, 425-429). Siemons hanteert een datering 'ergens' in de eerste helft van de tweede eeuw (Siemons 2014b, 333). De greppels van dit systeem zijn over het algemeen vrij breed en diep en vormen een soort langgerekte stroken (Siemons 2014b, 331). Ter hoogte van de nederzettingen worden dwarsgreppels gegraven, waardoor de nederzettingen in vierkante of rechthoekige blokken worden ingekaderd (Bakx 2013, 40-41; Pavlović (red.) 2011, 370-372; Siemons en Lanzing 2009, 365-369). De bestaande nederzettingen worden dus als het ware opgenomen in dit grote systeem. Hierdoor is het goed mogelijk dat het systeem in samenspraak met de rurale bevolking tot stand is gekomen. Ook buiten de nederzettingen worden dwarsgreppels gegraven, maar het is niet duidelijk of deze direct worden aangelegd of dat dit latere aanpassingen en/of onderverdelingen van de stroken zijn.

In de omgeving van de Harnaschpolder, Rijswijk en in het Wateringse Veld in Den Haag zijn de greppels van de strokenverkaveling over vele honderden meters te volgen, waarbij zij een kaarsrecht verloop hebben (fig. 5.26). De verkaveling lijkt zich zowel in Den Haag als in Rijswijk/Midden-Delfland uit te strekken tot aan het verloop van het kanaal van Corbulo en de weg tussen Voorburg en Naaldwijk (Dorenbos et al. 2009, 119, afb. 9; Siemons en Lanzing 2009, 367-368) en is mogelijk van hieruit uitgezet. De oriëntatie van het systeem is niet overal gelijk; het lijkt zich deels naar de landschappelijke situatie te hebben geplooid, waarbij oude restgeulen en natuurlijke laagtes niet leidinggevend waren, maar waarbij wel de natuurlijke afwatering van het gebied enigszins gevolgd is. Zo 'kantelt' het systeem ter hoogte van de nederzetting Harnaschpolder-Woudselaan. Het greppelsysteem lijkt tot in de eerste helft van de derde eeuw in gebruik te zijn geweest.

De greppelsystemen in de omgeving van de Romeinse weg en het Westland lijken erg veel op elkaar, terwijl de systemen meer in de richting van de lager gelegen komgebieden afwijken, zoals in de Abtswoudse Polder ten zuiden van Delft (Van Londen 2006a, 75-81). Mogelijk kan dit verklaard worden doordat de afwatering in de omgeving van de komgebieden op

een andere wijze uitgevoerd moest worden. Het is echter ook mogelijk dat de grootschalige verkaveling zich voornamelijk beperkt heeft tot de goede, hooggelegen gronden en dat de kleinere systemen een voortzetting van het grote systeem zijn. De landindeling was in dat geval dus vooral gericht op het ontsluiten van de beste gronden. De gebieden daarbuiten werden wellicht door de lokale bevolking zelf ingedeeld, waarbij waterafvoer het primaire doel was. Uiteraard moesten deze lokale systemen wel goed worden aangesloten op het grote systeem, anders zou de waterafvoer niet gegarandeerd zijn. Hierdoor kan het beeld zijn ontstaan dat het om één groot regionaal systeem gaat, terwijl het in feite twee verschillende systemen zijn.

5.8.1.2 Maatvoering

In haar proefschrift wil Heleen van Londen aannemelijk maken dat er sprake is van een regionaal systeem van landindeling en dat het greppelsysteem is uitgezet volgens het meetkundige principe van de gulden snede, waarbij zij deze maatverhouding toepast op enkele nederzettingsgreppels en greppelsystemen buiten de nederzettingen (Van Londen 2006a, 186-221). Aangezien de gulden snede een maatverhouding is die vooral toegepast werd bij militaire kampen, veronderstelt Van Londen dat het Romeinse leger verantwoordelijk is voor het uitzetten van het greppelsysteem, hoewel de aanleg van het greppelsysteem eveneens een relatie met de ontwikkeling van de Romeinse stad in Voorburg zou kunnen hebben. De lokale bevolking heeft het systeem later verder uitgebreid (Van Londen 2006a, 220). Het gebruik van de gulden snede kan echter niet worden aangetoond voor de gehele regio (Heeren 2009, 218-219). Bovendien kan dit meetkundige principe niet worden toegepast op greppelsystemen in het rivierengebied (Heeren 2009, 219; Vos 2009, 102). Bij nadere beschouwing komen zowel Heeren als Vos tot de conclusie dat niet de gulden snede als maatvoering voor de greppelsystemen is gebruikt, maar de *actus*, een lengtemaat van 35,5 meter die veel gebruikt werd door landmeters in de Romeinse tijd (Heeren 2009, 217, 245-246; Van Londen 2008, 197; Vos 2009, 115). Van Londen herkent in een studie van het landschap in de Harnaschpolder evenwel ook de *actus* als maateenheid en zij past deze ook toe op andere onderzochte terreinen in de regio, overigens zonder het model van de gulden snede volledig los te laten (Van Londen 2008, 210-212).

Ook bij de nederzettingen Harnaschpolder-Woudselaan, Den Haag-Uithofslaan en Den Haag-Hoge Veld wordt uitgegaan van het gebruik van de *actus* bij de indeling van het terrein (Bakx 2013, 40-41; Pavlović (red.) 2011, 370-372; Siemons en Laan 2009, 118-120; Siemons en Lanzing 2009, 367). Ook elders in het Wateringse Veld is de *actus* de basis voor het uitzetten van het greppelsysteem geweest (Siemons 2014b, 333-336). Het gebruik van de *actus* is evenwel nergens dwingend geweest, maar werd flexibel toegepast om "... zoveel mogelijk de oeverwallen en restgeulen binnen het systeem te betrekken en anderzijds om optimaal gebruik te maken van de aanwezige natuurlijke waterlopen" (Pavlović (red.)

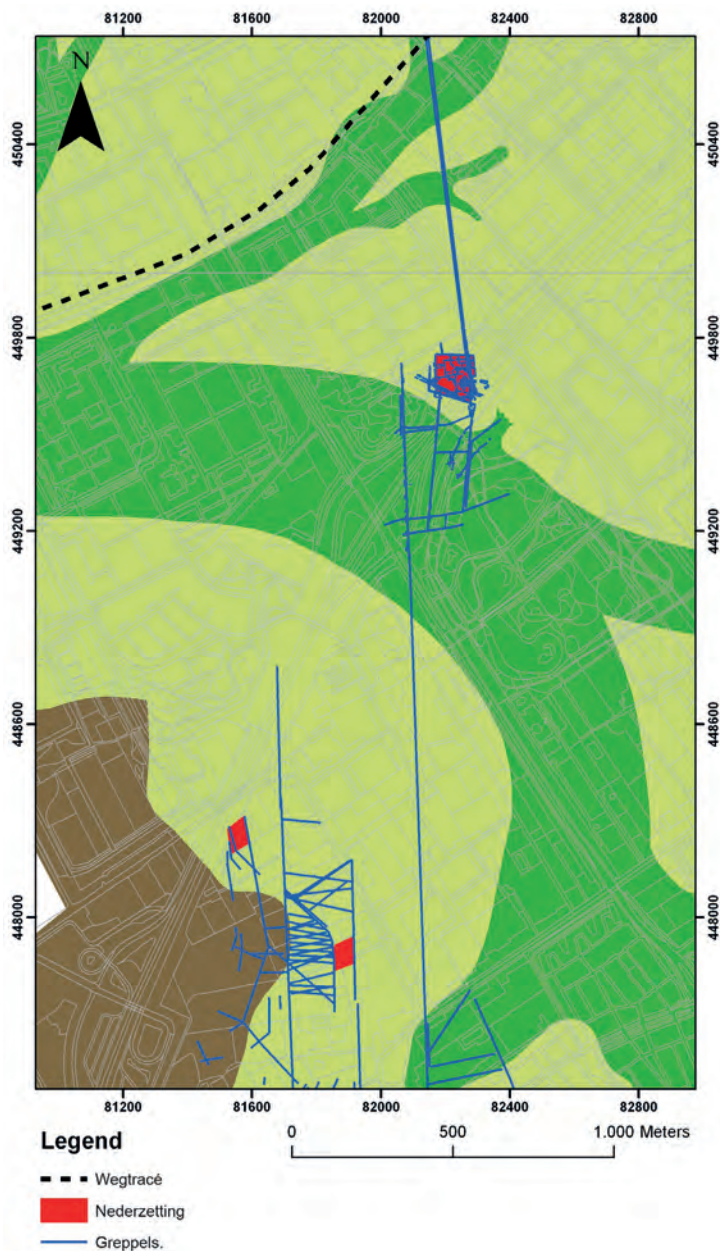

Fig. 5.26. Overzicht van de verkaveling in de omgeving van de Harnaschpolder en Rijswijk.

2011, 372). Deze constatering verklaart de afwijkingen in oriëntatie van het systeem. Een andere belangrijke constatering kan zijn dat de landmeters die het systeem hebben uitgezet konden beschikken over gedetailleerde kennis van het terrein. Het ligt voor de hand te veronderstellen dat zij hun informatie van de lokale bevolking kregen. Deze lokale groepen

zullen ook verantwoordelijk zijn geweest voor het onderhoud van het systeem en waar nodig zullen zij het uitgebreid en aangepast hebben.

5.8.1.3 Functies

Vóór de aanleg van het greppelsysteem werden de hogere delen van de oeverwallen veelal niet gebruikt voor bewoning. Mogelijk hield men deze terreinen in eerste instantie vrij voor akkerbouwdoeleinden. In de loop van de tweede eeuw schuift de bewoning echter op richting deze hogere delen (Bakx 2013, 304; Siemons en Lanzing 2009, 352). De reden hiervoor kan zijn dat door de aanleg van het greppelsysteem het beschikbare areaal om te akkeren sterk werd vergroot, doordat het landschap beter ontwaterd kon worden. Ook werd het grondwater onder de oeverwallen verlaagd, waardoor mogelijk andere graansoorten verbouwd konden worden dan aanvankelijk het geval was. Dat de doorstroming van het water in de greppels van groot belang was, blijkt uit de aanleg van een houten duiker in de bermgreppel van de Romeinse weg in Den Haag-Wateringse Veld; deze bermgreppel stond in verbinding met de greppels in het omliggende land (Siemons en Lanzing 2009, 368). Ook de aanwezigheid van bruggen in de Harnaschpolder bij Delft en in het Wateringse Veld in Den Haag wijzen op het belang van het open houden van het greppelsysteem (Goossens 2006b, 206-207; Siemons 2014b, 333; 337-338).

In de Harnaschpolder, ter hoogte van de nederzetting Zuid, werd een door middel van smalle greppels in stroken opgedeeld blok binnen het greppelsysteem waarschijnlijk gebruikt als akkerland. De relatief ondiepe greppels van dit blok waren niet nodig voor de veeteelt, omdat de dieren ook in een vochtig tot nat landschap geweid konden worden (Kooistra 2006, 416). Een extra aanwijzing dat het in het geval van de Harnaschpolder om akkerland gaat, blijkt uit het pollenonderzoek, waarin aanwijzingen voor de verbouw van gerst, haver en tarwe zijn vastgesteld (Kooistra 2006, 416). Dit neemt niet weg dat de ontwatering van het gebied meer komgronden geschikt zal hebben gemaakt voor de veeteelt. Op veel plaatsen komen in de greppelsystemen dubbele greppels voor, die in eerste instantie als wegen of paden zijn geïnterpreteerd (Van Londen 2006a, 75-76). Het ligt echter meer voor de hand om in deze dubbele greppels afgebakende veedriften te zien (zie paragrafen 4.1.4, 4.1.5 en 5.9.4). Een door deze maatregel toegenomen van het aantal stuks vee kan geleid hebben tot een toename in de grootte van een deel van de huizen in het onderzoeksgebied in de tweede helft van de tweede eeuw, waardoor de stallen uitgebreid werden (Kodde 2007, 44; Siemons en Laan 2009, 50).

Ontwatering en de daarmee gepaard gaande grotere beschikbaarheid van (akker)land zullen dus een belangrijk motief zijn geweest om de greppelsystemen aan te leggen. Een andere belangrijke reden om het grondgebied waar de lokale bevolking woonde grootschalig te verkavelen kan samenhangen met de wens om deze landerijen op te nemen in Romeinse

registers (Heeren 2009, 249-250). Een aanwijzing hiervoor is de vermeende bemoeienis van officiële landmeters bij het uitzetten van het systeem, doordat de lengte en tussenafstanden van veel greppels in ronde aantallen *actus* is om te rekenen. De daadwerkelijke aanleg kan evenwel door de lokale bevolking zelf zijn uitgevoerd. Indien de omvang en het bezit van de landerijen daadwerkelijk in de Romeinse administratie zijn opgenomen, kan deze informatie gebruikt zijn voor het heffen van belastingen. Mogelijk is de verkaveling eveneens uitgevoerd in het kader van een herstructurering van het grondgebied in de *civitas* van de Cananefaten.

5.8.1.4 Resumé

De grote greppelsystemen die rond het midden van de tweede eeuw worden uitgelegd in het onderzoeksgebied, lijken min of meer centraal gepland te zijn. Er zijn geen bewijzen voor het gebruik van de gulden snede als maatvoering bij het uitzetten van de greppels. Het systeem is mogelijk uitgezet vanaf de Romeinse weg en/of het kanaal van Corbulo. De gebruikte maatvoering is hoogstwaarschijnlijk de *actus* geweest en dit impliceert de betrokkenheid van professionele landmeters. Het flexibele gebruik van deze maateenheid en het feit dat de oriëntatie van het systeem regelmatig wisselt, wijst op een aanpassing aan lokale omstandigheden, waarbij de kennis wellicht betrokken is van de lokale bevolking. Mogelijk werden in eerste instantie vooral de goede gronden binnen het systeem opgenomen. De uitbreidingen ervan kunnen ook door de lokale bevolking zijn uitgevoerd, waarbij ook minder goede gronden ontwaterd konden worden. De redenen voor de aanleg van de greppelsystemen waren vermoedelijk ontwatering en de daarmee gepaard gaande grotere beschikbaarheid van landbouwgrond. Met deze maatregelen werd het gebied eveneens beter geschikt voor beweiding. De dubbele greppels in de greppelsystemen kunnen veedriften zijn geweest; een toename van vee lijkt in de steeds groter wordende huizen en de daarmee grotere stalruimtes uit de tweede helft van de tweede eeuw weerspiegeld te worden. Een (verplichte?) opname in de Romeinse kadasters ten behoeve van belastingheffing of herstructurering van het gebied kan eveneens aanleiding voor de aanleg van de greppelsystemen zijn geweest.

Ook in andere gebieden in de omgeving van de Cananefaats *civitas* zijn greppelsystemen aangetroffen. Zo vermeldt Stijn Heeren greppelsystemen in Tiel-Passewaaij en Wijk bij Duurstede-De Horden, maar ook in de Hambacher Forst in Duitsland (Heeren 2009, 246-247). Opvallend is dat de datering van de aanleg van alle greppelsystemen rond het midden van de tweede eeuw geplaatst kan worden, hoewel de individuele dateringen in werkelijkheid enige decennia uit elkaar gelegen kunnen hebben (Heeren 2009, 247). Dit zou kunnen wijzen op een bovenregionale impuls die de aanleg van de greppels tot gevolg zal hebben gehad, waarbij de uitvoering niet overal tegelijkertijd ter hand zal zijn genomen (Heeren 2009, 247). De aanleg van de greppelsystemen zou als doel kunnen hebben gehad de registratie van landoppervlak, landbezit en aantal inwoners van een bepaalde regio mogelijk te maken, waarbij de indelingen van het land “...het aangezicht en de beleving

van het gehele platteland grondig veranderd hebben” (Heeren 2009, 250). Mogelijk hangt de (her)indeling van het land ook samen met het verlenen van bepaalde rechten aan steden, zoals de *municipium*verheffing van de nederzetting in Voorburg (paragraaf 4.2.3.1). Een Romeinse landindeling kan immers ook voorkomen rond steden van deze status en is niet voorbehouden aan *coloniae* (Bonnie 2009, 5).

5.8.2 Dammen en duikers

Het grote greppelsysteem waterde af op verschillende natuurlijke waterlopen, die uitmondden in de grote rivieren de Rijn, de Hollandsche IJssel en het *Helinium*. Op verschillende plaatsen zijn aanwijzingen gevonden dat de lokale bevolking maatregelen nam om de afvoer van het water uit het achterland te controleren en vooral ook de invloed van het water van buitenaf te reguleren. In Vlaardingen zijn in een kreek een zestal elkaar deels opvolgende dammen gevonden, die dateren tussen 70 en 175 (De Ridder 1999/2003, 10-16). De dammen schoven als het ware op richting het *Helinium*. Slechts één dam was bedoeld om een zijtak van de kreek af te dammen, de overige dammen bevatten alle duikers. Duikers “...zijn van uitgeholde boomstammen gemaakte houten kokers. Ze liggen in een dam of dijk en verbinden twee waterpartijen. Soms fungeerden ze als sluis: bij hoog buitenwater werden ze afgesloten en speelden als zodanig een rol bij de regulering van de waterstand” (Ter Brugge 2002, 63).

Al naar gelang de functie kunnen twee soorten duikers onderscheiden worden, namelijk de uitwateringsduiker en de verbindingsduiker (Ter Brugge 2002, 65-66; fig. 5.27). De koker van de uitwateringsduiker was aan de zijde van het buitenwater (vaak de rivier) voorzien van een houten klep die naar buiten toe scharnierde. Indien het water aan de buitenzijde van de dam hoger werd, drukte de waterdruk de klep dicht, waardoor het water niet onder de dam door richting het achterland kon stromen. Was het water aan de buitenzijde van de dijk lager, dan drukte het binnenwater (de op de rivier afwaterende kreek) de klep open en kon dit water richting het buitenwater stromen (fig. 5.28). De verbindingsduiker was een houten koker die niet voorzien was van een klep. Vaak dienden deze duikers alleen om het water onder een ten behoeve van de bereikbaarheid aangelegde dam door te leiden. Dit soort dammen had geen waterkerende functie maar fungeerde als een soort ‘brug’. Mogelijk zijn een aantal verbindingsduikers eveneens uitwateringsduikers geweest, aangezien de duikers eenvoudig afgesloten konden worden met een houten schot.

Vooraf langs de oevers van het *Helinium* en de Hollandsche IJssel zijn duikers aangetroffen (tabel 5.9). Uitzonderingen zijn de verbindingsduiker die is opgegraven in de bermgreppel van de Romeinse weg in het Wateringse Veld in Den Haag en een uitwateringsduiker die is opgegraven naast de rurale nederzetting op het Marktveld in Valkenburg, langs de Rijn (zie paragraaf 3.5). Door het aanleggen van de dammen met duikers creëerde men een stabiel peil

in de krekten ten opzichte van de fluctuerende waterstanden in de rivieren. Op deze manier greep de lokale bevolking actief in de natuurlijke waterhuishouding van het gebied in. Echter, doordat het natuurlijke evenwicht tussen in- en uitstromend water verstoord werd, waarbij er meer water uit het achterland verdween dan dat er binnenstroomde, werden de klei-op-veen gebieden, bijvoorbeeld in de omgeving van Schiedam, gedraineerd, wat tot oxidatie van het veen leidde. Hierdoor klonk dit in en daalde het maaiveld, waardoor het grondwater veel dichterbij het oppervlak kwam. Mogelijk was dit de voornaamste aanleiding voor het verdwijnen van de bewoning in deze regio aan het begin van de derde eeuw (zie paragraaf 5.5.1).

5.8.3 Ontginning en waterbeheersing

In het onderzoeksgebied wordt door middel van het graven van sloten niet alleen een landindeling gerealiseerd, maar wordt ook de afwatering van het landschap bevorderd. Lager gelegen komgronden worden zo geschikt gemaakt voor beweiding, terwijl de hoger gelegen oeverwallen ook voor de akkerbouw kunnen worden benut. Langs de oevers van de grote rivieren wordt door middel van dammen en duikers de afvoer van het water gereguleerd. Deze maatregelen wijzen op de wens om grip te krijgen op de natuurlijke hydrologie van het gebied en ze tonen aan dat waterbeheersing een essentieel onderdeel was van het dagelijkse leven in de regio. Deze ingrepen in het landschap leidden op de lange termijn echter wel tot de vernatting van een deel van het gebied, dat daardoor voor bewoning ongeschikt werd.

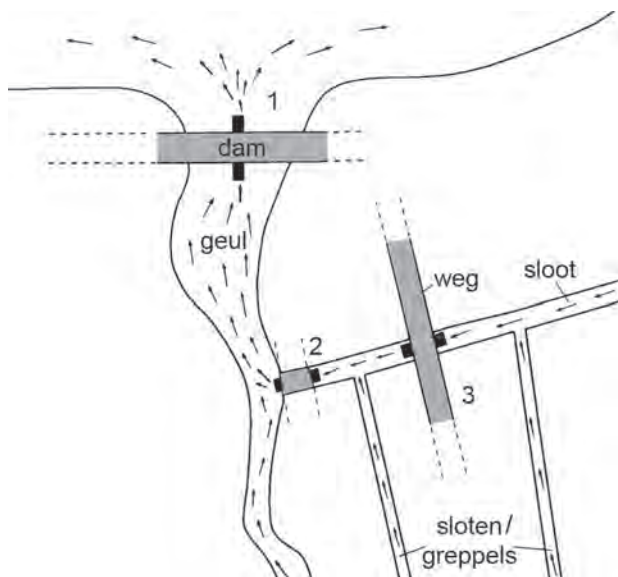

Fig. 5.27. Typen duikers (naar Ter Brugge 2002, 65-66, afb. 3). Het gaat om de uitwateringsduiker met klep, geplaatst in een dam in een geul (1) of sloot (2). Duikers kunnen ook als verbindingsduiker zijn gebruikt (3).

Fig. 5.28. Uitwateringsduiker in Valkenburg-Marktveld. Zichtbaar is ook de klep die zich aan de zijde van het buitenwater bevond. Foto's Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed / E.J. Bult.

5.9 DE RURALE ECONOMIE

In deze paragraaf wordt ingegaan op de manieren waarop in de regio landbouw werd bedreven en welke andere economische activiteiten op de nederzettingen werden ontplooid. Er kan van uitgegaan worden dat er sprake was van een gemengd boerenbedrijf, waarbij akkerbouw, tuinbouw, veeteelt en incidenteel jacht en visserij een rol speelden. Opvallend is dat er veel overeenkomsten zijn tussen de verschillende vindplaatsen. Naast opbrengsten uit de eigen landbouw was er sprake van een (bescheiden) import van voedingsmiddelen. Ook vonden andere activiteiten plaats op de nederzettingen, zoals artisanale productie en zoutraffinage.

5.9.1. Akkerbouw

Op verschillende plaatsen is aangetoond dat percelen in het verkavelingssysteem als akkerland in gebruik zijn geweest, zoals in Rijswijk-De Bult en de Harnaschpolder bij Delft (Groenman-Van Waateringe 1978, 455; Kooistra 2006, 418). De ploegschoen die als huisoffer op de nederzetting MD 1.23 is aangetroffen (Van Londen 2006a, 36), toont aan dat ook in deze omgeving akkers voorkwamen en wijst op het belang dat deze vorm van landbouw innam voor de bewoners van deze nederzetting. Hoe wijdverbreid akkerbouw heeft plaatsgevonden is onduidelijk; waarschijnlijk waren niet alle percelen in het verkavelingssysteem in gelijke mate geschikt om op te akkeren. De belangrijkste meelleverancier op de rurale nederzettingen was gerst. Dit gewas werd lokaal verbouwd (Verbruggen en Brijker 2012, 163-164). Gerst gedijt goed op iets hoger gelegen kwelders en oeverwallen. Overige graansoorten, zoals emmertarwe, spelt en broodtarwe, werden grotendeels geïmporteerd, hoewel incidenteel

Tabel 5.9. Duikers in het onderzoeksgebied.

Locatie	Soort duiker	Hergebruikt hout	Datering	Literatuur
Vlaardingen-Hoogstad I	Uitwateringsduiker	Nee	75-125	Ter Brugge 2002, 72-79
Vlaardingen-Hoogstad II	Uitwateringsduiker (waarschijnlijk)	Nee	75-125	Ter Brugge 2002, 72-79
Vlaardingen-Hoogstad III	Uitwateringsduiker (waarschijnlijk)	Ja, de ene helft is een boomstamboot	75-125 (?)	Ter Brugge 2002, 72-79
Schiedam-Westabtspolder	Uitwateringsduiker	Nee	0-200	Ter Brugge 2002, 72-79
Capelle aan den IJssel I	Uitwateringsduiker	Nee	Na 150 (?)	Jacobs en Pavlovic 2001
Capelle aan den IJssel II	Onbekend	Nee	Na 150 (?)	Jacobs en Pavlovic 2001
Capelle aan den IJssel III	Onbekend	Nee	Na 150 (?)	Jacobs en Pavlovic 2001
Den Haag-Wateringsveld	Verbindingsduiker	Nee	151-250	Ter Brugge 2002, 72-79
Valkenburg-Marktveld	Uitwateringsduiker	Nee	150-250	Ter Brugge 2002, 72-79

klaarblijkelijk wel gepoogd is spelttarwe te verbouwen, dat overigens niet gelukt is (Kooistra 2006, 421-422). Haver groeide vermoedelijk als onkruid op de akkers (Hänninen en Van der Linden 2011, 350; Verbruggen en Brijker 2012, 164). Rogge is slechts op drie vindplaatsen gevonden en is daarom eerder als akkeronkruid met andere graansoorten op de nederzettingen terechtgekomen, dan dat het gewas geïmporteerd of lokaal verbouwd is. Andere gewassen die op de akkers verbouwd kunnen zijn, zijn olieleveranciers. Hiervan komt met name lijnzaad/vlas voor. Vlas kon bovendien gebruikt worden als grondstof voor textiel. Andere oliehoudende gewassen die verbouwd zijn, zijn huttentut, herik, maanzaad, hennep, raapzaad en zwarte mosterd (Verbruggen en Brijker 2012, 165).

5.9.2 Tuinbouw

Een regelmatig terugkerend patroon op de nederzettingsterreinen zijn greppelsystemen, bestaande uit vrij smalle greppels, die als moestuin worden geïnterpreteerd. Recentelijk zijn een aantal van deze structuren met elkaar vergeleken en hoewel er duidelijke verschillen zijn, zijn met name de moestuinen van Den Haag-Uithofslaan en Wateringen-Juliahof goed vergelijkbaar (Van der Mijle Meijer 2014, 28-31, afb. 3.13; fig. 5.29). Op deze locaties liggen smalle greppels evenwijdig aan elkaar, waardoor een soort langgerekte 'bedden' werden gevormd, waarop de planten verbouwd konden worden. De greppeltjes zorgden ervoor dat het water afgevoerd kon worden. Nabij de moestuinen bevindt zich altijd een kuil, die als waterkuil geïnterpreteerd kan worden. Mogelijk dienden deze kuilen om water uit te putten

voor de planten. Het gebruik van moestuinen is ook via botanisch onderzoek aangetoond (Brinkkemper et al. 2009, 345; Kooistra 2006, 413). In de moestuinen werd fruit gekweekt zoals rode kornoelje en mogelijk ook appels en peren. Ander fruit, zoals vlier, braam en bosaardbei kwamen ook in het wild voor, maar kunnen ook in de moestuin hebben gestaan. Meloen, druif en vijg werden geïmporteerd.

Van de gekweekte groenten is met name de duivenboon goed vertegenwoordigd. Deze peulvrucht diende net als graan als basisvoedsel (Kooistra 2006, 408). Erwt/paardenboon, linze, selderij, biet, peen en veldsla konden ook verbouwd worden in de moestuinen, hoewel selderij, biet en peen ook in het wild verzameld kunnen zijn (Verbruggen en Brijker 2012, 165). De eetbare delen van groenten en tuinkruiden zijn vaak niet bewaard gebleven in de bodem en morfologisch slecht herkenbaar, waardoor het aandeel van deze gewassen in de voeding van de toenmalige bewoners vaak te klein wordt ingeschat; bovendien is onbekend welke 'wilde' gewassen werden gegeten (Kooistra 2006, 408). Hazelnoten en sleedoorn werden in het wild verzameld en in het strandwallengebied konden bovendien nog braam, bessen van vlier en duindoorn geplukt worden (Van Beurden et al. 2015, 375). De walnoot, gevonden in Den Haag-Hoge Veld, is pas in de Romeinse tijd geïntroduceerd en is mogelijk geïmporteerd (Brinkkemper et al. 2009, 325-326). In de omgeving van Harnaschpolder-Zuid heeft een walnootboom gegroeid, op basis van de pollen die hier verzameld zijn (Kooistra 2006, 408). In de moestuinen werden kruiden verbouwd, waarbij koriander vermoedelijk in eerste instantie ook geïmporteerd is; daarnaast komen dille en tuinkers voor (Van Beurden 2013, 269). De moestuinen kunnen een belangrijke rol hebben gespeeld in de aanvulling van het dieet in de nederzettingen, in het verkleinen van het risico op voedselgebrek bij mislukte oogsten, maar ook in de rurale economie, waar juist producten als fruit, noten en kruiden een zekere waarde vertegenwoordigden (Van Driel-Murray 2008, 88-89). De periode na de incorporatie van Noordwest-Europa in het Romeinse rijk wordt, zo blijkt uit archeobotanisch onderzoek, gekenmerkt door een toename van de diversiteit van gewassen (Bakels 2014, 105). Hier bestond in deze periode waarschijnlijk een markt voor, waarop door de lokale bevolking werd geanticipeerd.

5.9.3 Hout

Botanisch onderzoek heeft aangetoond dat het landschap bestond uit een afwisseling van open bossen en bosschages, die vooral voorkwamen op de oeverwallen (Verbruggen en Brijker 2012, 162-163). Hier ging het om parkachtige begroeiing, met als boomsoorten elzen, gewone essen, hazelaars, eiken, wilgen, berken en appelachtigen (Kooistra 2014a, 42). Op de strandwallen kwam echter ook gesloten loofbos voor, met boomsoorten als beuken en struiken als hulst (Kooistra 2014a, 45). Uit de op de oeverwallen en strandwallen gelegen bossen kon bouwhout worden betrokken. Hierbij werden vooral essen aangewend als bouwhout. Op de

plaatsen waar delen van de houten gebouwconstructies bewaard zijn gebleven is het mogelijk inzicht te krijgen in de verzamelwijze van het hout. In Schiedam-Polderweg viel op dat de essenhouten palen van de jongste boerderij vrijwel alle een vergelijkbare diameter hebben, waardoor het vermoeden ontstond dat de bouwers van het huis toegang hadden tot speciale houtopstanden (Van Londen 1996, 15). De houtconstructie van de waterput uit 247 in de Harnaschpolder toont aan dat men rond die periode nog kon beschikken over essen die tussen de 90 en 200 jaar oud waren (Kooistra 2006, 417). Klaarblijkelijk hadden de bewoners van het gebied de beschikking over productiebossen, waar men hout liet groeien dat speciaal voor de huizenbouw en andere constructies bedoeld was. Deze bossen zullen voornamelijk uit essenhout hebben bestaan, aangezien de teruggevonden houten middenstaanders van boerderijen vrijwel altijd in essenhout zijn uitgevoerd. Als brandhout heeft men vooral

Fig. 5.29. Twee voorbeelden van moestuinten in het onderzoeksgebied (naar Van der Mijle Meijer 2014, 28-31, afb. 3.13).

elzenhout gebruikt (Brinkkemper et al. 2009, 340-342).

Bouwhout is in de rurale nederzettingen nauwelijks geïmporteerd. (Delen van) houten wijnvaten, die hergebruikt zijn als bekleding voor waterputten, komen voor in de nederzettingen Rijswijk-De Bult (twee keer), Leidschendam-Leeuwenbergh, Harnaschpolder-Zuid en Den Haag-Uithofslaan (Bloemers 1978, 208-215; Hänninen en Van der Linden 2011, 345, 350; Van Rijn 2006b, 289-294; Wiepking 1997, 74; fig. 5.30). Bovendien kan op basis van de coupe gesteld worden dat waterput 8004 in Den Haag-Uithofslaan bekist is geweest met een ton (Van Zoolingen 2011, 113). De tonnen, met uitzondering van een van de twee exemplaren van Den Haag-Uithofslaan, die vervaardigd is uit eikenhout, zijn vervaardigd van zilverspar, een boomsoort die groeide in het Bovenrijnse gebied, Beieren, de Donaulanden en de Franse Pyreneeën (Kooistra 1993, 111; Van Rijn 2006b, 294). De tonnen werden waarschijnlijk gevuld met wijn en naar het noorden verscheept. Om ze vloestofdicht te maken werden de tonnen aan de binnenzijde bestreken met houtteer, gemaakt van de bast van naaldbomen (Van Rijn 2006b, 294). Op de tonnen komen merktekens en *graffiti* voor. Het is niet waarschijnlijk dat de tonnen gevuld op de nederzettingsterreinen aankwamen, ze

werden leeg verkregen (Goossens 2006c, 434). Ze konden onder meer gebruikt worden als opvangvat voor regenwater, maar een tweede gebruik als vat voor het brouwen van bier kan ook niet uitgesloten worden (Van Driel-Murray 2008, 89).

Naast tonnen werden ook buxushouten kammen geïmporteerd die afkomstig zijn uit westelijk Zuid-Europa (Kooistra 2006, 414). Er is een exemplaar bekend uit Harnaschpolder-Noord (Van Rijn 2006a, 172-173). In Vlaardingen is een kam van berkenhout gevonden waarbij tussen de tanden luizen zijn aangetroffen, die daarmee de oudste van Nederland zijn (Schelvis 2003, 29-31). Ten slotte is in Schiedam-Polderweg ook een kam gevonden, vervaardigd van een onbekende houtsoort.³⁵ Andere houten voorwerpen die waarschijnlijk van elders zijn aangevoerd, zijn houten schrijfplankjes, waarvan in Midden-Delfland (MD 21.23), Schiedam-Polderweg en Naaldwijk-Mars fragmenten zijn gevonden (fig. 5.31).³⁶ Andere houten voorwerpen zijn grote lepels, gevonden in Den Haag-Hoge Veld (vervaardigd van esdoorn of Spaanse aak) en Rotterdam-Kandelaarweg (vervaardigd van elzenhout, Brinkkemper et al. 2012, 338-339) en een mogelijk bord (gemaakt van eikenhout, Brinkkemper en Vermeeren 2012, 452-453). Deze voorwerpen zullen lokaal vervaardigd zijn, net als de essenhouten trap, die in een waterput op de nederzetting Den Haag-Uithofslaan werd gevonden (Hänninen en Van der Linden 2011, 343-345).

5.9.4 Veeteelt

In alle rurale nederzettingen in het onderzoeksgebied werd vee gehouden. Dit kan worden afgeleid uit de huizen, die vrijwel allemaal een stalgedeelte bezitten. Ook komen in de rurale nederzettingen veekralen voor en worden grote hoeveelheden dierlijk botmateriaal gevonden. Bovendien zijn dubbele greppels in het verkavelingssysteem wellicht te interpreteren als veedriften (paragrafen 4.1.4, 4.1.5 en 5.8.1.3). Het belangrijkste was rundvee, dat voor zowel vlees- als melkproductie werd gehouden, maar ook om de kudde in stand te houden. Bovendien konden de runderen tractie leveren. Vlees was waarschijnlijk het belangrijkste product van het rundvee. Mogelijk werd een deel van het vee op de hoof aangevoerd om elders verkocht te worden, maar dit verdient nader onderzoek (Van Dijk 2011, 325). Op enkele nederzettingsterreinen zijn teruggevonden runderschouderbladen voorzien van een secundair gat; mogelijk werden de schouders gedroogd of gerookt (Nieweg 2009, 304; Van der Jagt 2013, 201). In de haven van de Romeinse stad in Voorburg bevat meer dan negenenzestig procent

35 Deze kam is begin jaren negentig gevonden bij de opgraving op deze vindplaats. Waar het object zich momenteel bevindt, is onbekend.

36 De schrijfplankjes hebben de volgende objectnummers: MD 21.23, OB97H2541; Schiedam-Polderweg, SP95H113; Naaldwijk-Mars: vondstnummer 201. Alleen van het Naaldwijkse exemplaar is de houtsoort bepaald; dit is zilverspar (cf. *Abies alba*). De determinatie werd verricht door E. van Hees BA (Universiteit Leiden, Faculteit der Archeologie).

Fig. 5.30. Houten wijnvat, hergebruikt als bekisting van een waterput in de nederzetting Harnaschpolder-Zuid, tijdens de opgraving. Foto J. Zorgman.

van de schouderbladen van rund een gat; op enkele van deze schouderbladen zijn ook sporen van verhitting aangetroffen (Cavallo en Slopsma 2014, 747-748). Deze grote aantallen wijzen op het lokaal roken van runderschouders. Het is mogelijk dat deze schouders als specialiteit weer verhandeld zijn naar de plattelandsnederzettingen. Het roken kan echter ook in de plattelandsnederzettingen hebben plaatsgevonden, maar daar zijn geen directe aanwijzingen voor. Naast vlees(producten) leverden de dieren huiden, zoals blijkt uit snijsporen op onderpoten en een ondervertegenwoordiging van hoornpitten en teenkoten op de vindplaats Den Haag-Uithofslaan; de huiden zijn vermoedelijk op een andere locatie verder verwerkt, bijvoorbeeld tot leer (Van Dijk 2011, 323). De runderen leverden vermoedelijk ook hoorn, mest en eventueel ook lijm. Mest is bij opgravingen als Schiedam-Polderweg aangetroffen in de staldelen en in de ophogingslagen van het erf; of de mest ook uitgereden werd over het land is niet bekend. Hoornen objecten zijn niet gevonden in het onderzoeksgebied; waarschijnlijk omdat dit materiaal niet bewaard blijft in de grond. Aanwijzingen voor lijmproductie uit bijvoorbeeld beenderen zijn eveneens niet bekend. Afgezien van deze producten leverden de runderen waarschijnlijk ook tractie (Van Dijk 2011, 324-325).

Naast rundvee waren schapen en/of geiten belangrijk. Vermoedelijk zijn het vooral schapen geweest, zoals blijkt uit de analyse van het botmateriaal van de nederzetting Den Haag-Uithofslaan (Van Dijk 2011, 303). Deze dieren leverden vlees maar ook wol.

Fig. 5.31. Voor- en achterzijde van een schrijfplankje, gevonden in de nederzetting Naaldwijk-Mars. Afbeelding naar Leijnse 2015b, 189, figuur 62b.

Archeozoologisch onderzoek wijst er echter op dat schapen vooral voor het vlees werden gehouden (Van der Jagt 2013, 203; Van Dijk 2011, 325). Slechts op enkele vindplaatsen kan wolproductie worden verondersteld (Van Dijk 2012, 175). Paard, varken en kip komen minder vaak voor. Paard werd op enkele vindplaatsen ook gegeten, maar er zijn ook sites waar geen slachtsporen werden aangetroffen (Van Dijk 2011, 326). Zo bevat het skelet van een merrie uit de nederzetting Poeldijk-Westhof vindplaats B geen slachtsporen (Groot 2007, 84). De paarden werden vermoedelijk gebruikt als lastdier, rijdier of trekdier (Van der Jagt 2013, 220). Een indirecte aanwijzing voor het gebruik als rijdier is het voorkomen van paardentuig op nederzettingsterreinen in het onderzoeksgebied (Van Roemburg 2011, 63-66). Er zijn geen duidelijke aanwijzingen voor paardenfokkerij. Varkens werden op meerdere nederzettingen gehouden (Van Dijk 2012, 175). Mogelijk werden de varkens doorverkocht aangezien op de meeste sites bijna geen botten van volwassen varkens zijn gevonden. Kippen, die in de Romeinse tijd in het gebied geïntroduceerd zijn, werden op enkele nederzettingen gehouden (Van Dijk 2011, 327). Op alle nederzettingsterreinen zijn botten van honden gevonden. Vaak zijn ze na hun dood op ordentelijke wijze begraven, wat erop wijst dat deze dieren een belangrijke positie op de nederzettingen innamen. Katten zijn als huisdier niet vertegenwoordigd (Groot 2007, 86).

5.9.5 Visserij

Visresten worden over het algemeen niet aangetroffen op rurale vindplaatsen, in tegenstelling tot de Romeins-militaire sites en de stedelijke nederzetting in Voorburg. Dit kan liggen aan de onderzoeksstrategie: op veel opgravingen worden maar weinig contexten gezeefd, waardoor de veelal kleine fragmenten van vissen gemakkelijk gemist worden. Anderzijds is er de vindplaats Hoge Veld in Den Haag, waar, ondanks de beschikbaarheid van monsters die over een kleine maaswijdte gezeefd zijn, geen visresten zijn aangetroffen (Nieweg 2009, 315). Op de vindplaats Uithofslaan is het botmateriaal met de hand verzameld; hier zijn slechts vier steurplaatfragmenten aangetroffen, die vermoedelijk afkomstig zijn van één steur (Van Dijk 2011, 315). Op de vindplaats Wateringen-Juliahof is een ribfragment van een karperachtige gevonden; ook hier is vooral met de hand verzameld (Van Dijk 2009, 156). Op de nederzetting 't Zandheultje in Naaldwijk komen steur, paling en brasem voor, maar deze zijn ieder met slechts één fragment vertegenwoordigd (Van Dijk 2012, 173). Dat er wel degelijk gevestigd werd, blijkt uit het voorkomen van twee boetnaalden voor het repareren van visnetten in Naaldwijk, hoewel netten ook gebruikt kunnen zijn voor het vangen van (water)vogels en pelsdieren. De eerste boetnaald is gevonden bij de opgraving van 2004 (Van der Feijst 2008b, 139). Het tweede exemplaar werd in derde-eeuwse context gevonden in 2007 (De Bruin 2012b, 293; fig. 5.32). Op de vindplaats Naaldwijk-Hoogwerf zijn naast boetnaalden ook vier loden visnetverzwaringsen gevonden (Dütting en Hoss 2014, 430, Table 1). Aan dit aantal kunnen er uit de opgravingen van 2007 en 2008 nog zes toegevoegd worden. Klaarblijkelijk speelde de nederzetting in Naaldwijk een rol in de visvangst. Dit is gezien de ligging van de vindplaats, naast de monding van het *Helinium*, niet verwonderlijk. Vier andere loden visnetverzwaringsen komen uit Poeldijk-Westhof vindplaats B (Dütting en Hoss 2014, 430, Table 1; Van der Feijst 2007, 67). Visfinken of visweren zijn uit een rurale context niet bekend, in tegenstelling tot de drie visfinken, netverzwaringsen en twee visbunnen van het Marktveld in Valkenburg (Bult en Hallewas 1987, 9-12; Bult en Hallewas 1990, 14-16). Hoewel op veel vindplaatsen visresten dus niet zijn teruggevonden, wijzen de loden visnetverzwaringsen en boetnaalden wel op enige visactiviteiten. Of op grote schaal ook vis geconsumeerd is in de rurale nederzettingen, blijft onbekend. Dit is te wijten aan de onderzoeksstrategie in het veld.

Wat betreft de schelpen is gesteld "...dat in inheems Romeinse nederzettingen de oesters en andere weekdieren meestal ontbreken" (Kuijper et al. 2014, 831). Op de meeste vindplaatsen komen echter wel degelijk enkele schelpen voor, zoals de mossel, de wulk, de kokkel, de alikruik en de oester. De aantallen zijn echter vrij klein. Op plaatsen waar specifieke monsters ten behoeve van onderzoek aan schelpen zijn genomen is het aantal veel groter, zoals in Vlaardingen-Hoogstad 6.036 (Kuijper 2003, 16) en Naaldwijk-'t Zand Heultje (Van Dijk 2012, 173). De verzamelwijze is dus een van de redenen dat schelpen slecht vertegenwoordigd

zijn. Andere redenen kunnen een afwijkend depositiepatroon zijn, waarbij de schelpen bijvoorbeeld in restgeullaagtes zijn gededponeerd, die niet altijd opgegraven worden en de conserveringsomstandigheden. Zo bleek op de nederzetting Harnaschpolder-Woudselaan dat veel mosselschelpen bij het uitgraven van de grondsporen uit elkaar vielen. Het aantal mosselen dat uiteindelijk gerapporteerd is, is dan ook veel kleiner dan daadwerkelijk aanwezig was tijdens de opgraving (Kuijper 2013, 221-222). Mosselen komen in de rurale nederzettingen in het onderzoeksgebied echter regelmatig voor. Duidelijk is in ieder geval dat het consumeren van weekdieren veel wijdverbreider was dan tot nu toe werd gedacht. Het verdient dan ook aanbeveling bij toekomstige opgravingen een apart monsterprogramma op te stellen voor het verzamelen van schelpen; ditzelfde kan gesteld worden voor de visresten.

5.9.6 *Jacht*

Naast het houden van dieren werd op bescheiden schaal gejaagd op wilde zoogdieren en vogels. Geweifragmenten van edelhert en eland, maar ook andere beenderen van deze dieren komen voor in de rurale nederzettingen; dit geeft aan dat deze dieren daadwerkelijk in de regio leefden. Toch kan gewei ook los zijn verhandeld (Rijkelijkhuizen 2012, 174-175). Andere wilde zoogdieren zijn ree, wild zwijn en grijze zeehond; dieren als otter, bever, vos, wilde kat en hermelijn werden waarschijnlijk gevangen voor hun pels (Van Dijk et al. 2003, 39; Van Dijk 2012, 169). Onder de vogels bevinden zich diverse soorten ganzen, winter/zomertaling, knobbelzwaan, kroeskoppelikaan, zeearend en kraanvogel, die een aanvulling vormden op het menu (Van der Jagt 2013, 214). Hoe er op de dieren werd gejaagd blijkt niet direct uit de vondsten op de nederzettingen. In theorie kunnen speerpunten, waarvan er enkele gevonden zijn, wijzen op gebruik voor de jacht op groot wild. Deze objecten kunnen echter ook een andere functie hebben gehad. Aanwijzingen voor het gebruik van pijl en boog ontbreken. De in de vorige paragraaf besproken boetnaalden kunnen gebruikt zijn voor het vervaardigen van netten, waarmee (water)vogels en pelsdieren gevangen konden worden. In Vlaardingen is een houten boemerang gevonden, die voor de jacht op vogels gebruikt kan zijn (Ter Brugge 1996, 332).

5.9.7 *Surplusproductie*

Met het begrip surplus wordt het gedeelte van de agrarische productie aangeduid dat overblijft nadat een boerenhuishouden er de eigen consumptie en het zaaigoed voor de volgende oogst heeft afgetrokken.³⁷ Bij het vaststellen van een mogelijke surplusproductie in rurale nederzettingen kan naar drie verschillende gegevensgroepen gekeken worden (Groot et al. 2009, 232-234). Het gaat om informatie over de nederzettingen zelf en hun omgeving,

37 <http://www.encyclo.nl/begrip/surplus>; geraadpleegd op 13 juli 2016 om 12u29.

Fig. 5.32. Boetnaald, gevonden in Naaldwijk-Hoogwerf. Foto Restaura BV.

alsmede om botanische en archeozoologische gegevens. Bij een gebrek aan uitgebreide gegevens over de laatste twee, wordt hier vooral gekeken naar de archeologische sporen van de nederzettingen en hun directe omgeving. Waar mogelijk, wordt wel gebruik gemaakt van beschikbare botanische en archeozoologische rapportages. De surplusproductie valt uiteen in akkerbouw- en veeteeltsurplus.

5.9.7.1 Akkerbouwsurplus

Rond het midden van de tweede eeuw wordt het onderzoeksgebied grootschalig verkaveld (paragraaf 5.8.1.1). Hierdoor raakt het gebied beter ontwaterd en komt er meer oppervlakte vrij voor akkerbouwdoeleinden. Bij de nederzetting Den Haag-Hoge Veld bijvoorbeeld, werd het beschikbare akkerland door de verkaveling vergroot van drie naar vijftien tot twintig hectare; hierdoor was het mogelijk een aanzienlijk surplus te produceren (Siemons en Lanzing 2009, 352-353). Of alle percelen binnen de verkaveling echter als akker gebruikt werden, kan betwijfeld worden (zie paragraaf 5.8.1.3). Op het nederzettingsterrein Den Haag-Hoge Veld zijn ook geen grote opslaggebouwen gevonden (Siemons en Lanzing 2009, 352). Dit kan veroorzaakt zijn doordat de erven van deze vindplaats niet allemaal volledig zijn opgegraven. Ook kan het overschot van de akkerbouwopbrengst naar een andere nederzetting zijn gebracht (Siemons en Lanzing 2009, 353). Anderzijds is het ook mogelijk dat men binnen het verkavelde land vooral vee heeft gehouden.

Toch is door de verkaveling een ruimere beschikbaarheid van droge grond ontstaan, waardoor de mogelijkheden om te akkeren moeten zijn toegenomen. In het onderzoeksgebied werd voornamelijk gerst verbouwd; van de andere granen kan niet vastgesteld worden of deze ook daadwerkelijk in het gebied geteeld werden. Een uitzondering hierop is een niet-geslaagde poging om spelttarwe te verbouwen (Kooistra 2006, 421-422). Indien de oogsten toenamen, zou ook verwacht mogen worden dat de nederzettingen in toenemende mate voorzien zouden zijn van opslaggebouwen voor de akkeropbrengsten. Dit is echter niet het geval; dergelijke gebouwen komen in veel nederzettingen niet voor en als ze al worden aangetroffen, zijn ze betrekkelijk klein. De bijgebouwen van de verschillende (fragmentarisch) opgegraven nederzettingen in het Wateringse Veld in Den Haag hebben een oppervlakte van tussen de 30 en 40 vierkante meter (Siemons 2014b, 328-330), terwijl een bijgebouw in Den Haag-

Uithofslaan een oppervlakte van een kleine 29 vierkante meter heeft (Van Zoolingen 2011, 85). Een bijgebouw in Schiedam-Kethel, behorende bij één huis, heeft een oppervlakte van ruim 14 vierkante meter (Modderman 1975, 158). Indien dit opslaggebouw model kan staan voor de opslagbehoefte van één huishouden, dan zijn de opslaggebouwen in het Wateringse Veld en de Uithofslaan geschikt voor in ieder geval twee huishoudens, wat goed past bij de veronderstelde omvang van de nederzettingen in dit gebied. De opslaggebouwen wijzen dus vooral op een productie die voorziet in de eigen behoefte. Hierbij moet worden opgemerkt dat het wellicht ook mogelijk was voedingsgewassen op te slaan in de woonstalboerderijen, die voorzien kunnen zijn geweest van een zolder. In dat geval was de mogelijkheid tot het verkrijgen van een surplus wijder verbreid dan nu aangetoond kan worden. Anderzijds kunnen de zolders van de woonstalboerderijen ook gebruikt zijn om hooi op te slaan.

Grotere opslaggebouwen komen vanaf de tweede helft van de tweede eeuw voor in twee nederzettingen, namelijk Rijswijk-De Bult en Den Haag-Uithofslaan. In Rijswijk gaat het om een opslaggebouw, bestaande uit vier parallelle greppels gevuld met baksteenpuin, dat in periode IIa (150-180) gedateerd kan worden en dat een vloeroppervlakte had van ruim 56 vierkante meter (Bloemers 1978, 68; 193-194, spieker nummer zesentwintig; fig. 5.33). De nederzetting in Rijswijk bestaat in deze fase echter uit drie contemporaine boerderijen, dus een bijgebouw met een oppervlakte van minimaal 45 vierkante meter zou nodig zijn om de opslagbehoefte van deze nederzetting te bevredigen. De resterende vierkante meters aan opslagcapaciteit kunnen gebruikt zijn voor een eventueel gekweekt surplus. Het opslaggebouw van Den Haag-Uithofslaan heeft een oppervlakte van 76 vierkante meter en dateert tussen 150 en 210 (Van Zoolingen 2011, 79-81, *horreum* 3002). Dit gebouw bestaat uit een min of meer rechthoekig grondplan, bestaande uit standgreppels. Haaks op deze standgreppels bevinden zich langwerpige kuilen waarin houten liggers waren geplaatst. Het gebouw lijkt daarmee op dezelfde manier geconstrueerd te zijn als een fragmentarisch deel van een gebouw dat is opgegraven in de Hoeksche Waard (Van Heeringen et al. 1998, 24-26). Het gebouw aan de Uithofslaan kan dus ook met een soort zijwaartse schorren ondersteund zijn geweest en kan dan ook een verhoogde vloer hebben gehad (fig. 5.33). Het gebouw hoort bij één huis en is daarmee veel te groot voor de opslagbehoefte van één huishouden. De grotere opslaggebouwen uit Rijswijk en Den Haag dateren beide van na de aanleg van het grote verkavelingssysteem en het is verleidelijk hierin een verband te zien. Een beter gedraineerd gebied maakt surplusproductie immers mogelijk.

In Rijswijk-De Bult worden in de derde eeuw twee opslaggebouwen gebruikt. Het gaat om een gebouw met een oppervlakte van bijna 44 vierkante meter dat bestaat uit drie parallelle rijen greppels, waarin op enkele plaatsen concentraties baksteenpuin zijn aangetroffen (Bloemers 1978, 68; 193, spieker nummer zevenentwintig). Het tweede gebouw is beduidend groter; het gaat om 'Tempel nummer 5' (Bloemers 1978, 189-191). Hoewel dit gebouw

aanvankelijk als tempel is geïnterpreteerd, wordt er tegenwoordig van uitgegaan dat het om een opslaggebouw gaat (Derks 1998, 152, noot 96; Heeren 2009, 217). Dit gebouw, dat bestaat uit een rechthoekige, aan de westzijde open structuur en aan drie zijden is omgeven door palenrijen, heeft een oppervlakte van 100 vierkante meter. Beide opslaggebouwen zijn in dezelfde fase gedateerd (Fase IIIa, met een datering van 210 tot 240) en vormen tezamen een opslagcapaciteit van 144 vierkante meter. In de derde eeuw bestaat de nederzetting in Rijswijk uit vier gelijktijdige boerderijen. Deze boerderijen hadden zeker 60 vierkante meter nodig aan opslagcapaciteit. De resterende vierkante meters zullen gebruikt zijn om een akkerbouwsurplus op te slaan. Het is denkbaar dat het grootste opslaggebouw voornamelijk het surplus bevatte, terwijl in het kleinere vooral voedingsgewassen voor eigen gebruik werden opgeslagen.

De onevenredige verspreiding van grote opslaggebouwen toont aan dat men in de nederzettingen Rijswijk-De Bult en Den Haag Uithofslaan hetzij over een groter akkerbouwareaal kon bezitten, hetzij dat de nederzettingen als verzamelplaatsen voor akkerbouwproducten fungeerden. Het ontbreken van opslaggebouwen in een deel van de nederzettingen en de kleine omvang van de wel aanwezige opslaggebouwen kan wijzen op de tweede optie, waarbij eventueel verkregen akkerbouwsurplus naar een centrale nederzetting werd gebracht om daar opgeslagen te worden. In dat geval zouden deze centrale nederzettingen een functie hebben vervuld in de redistributie van het surplus, bijvoorbeeld voor de markt, maar mogelijk ook als centraal punt voor de afdracht van belasting in natura, de zogenaamde *annona* (Pavlović 2011, 356; Siemons 2009, 369). Een vergelijkbaar beeld komt naar voren in het Kromme-Rijngedebied bij Utrecht, waar de opslaggebouwen ook niet op alle nederzettingen voorkomen

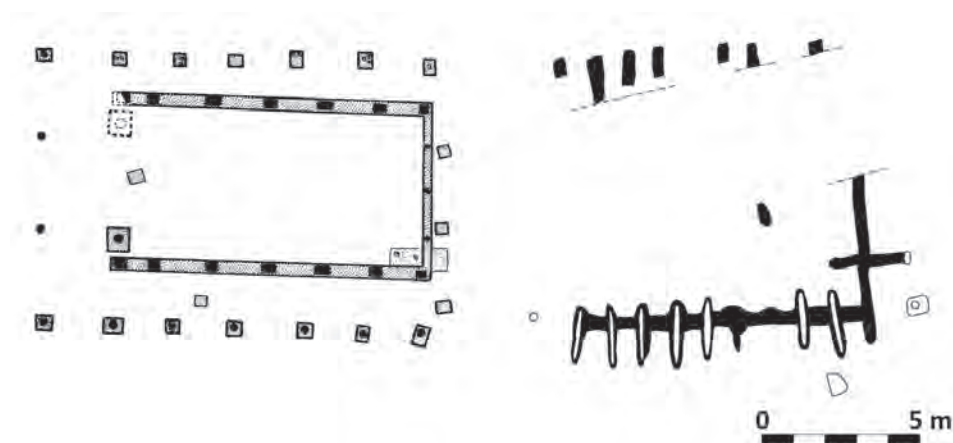

Fig. 5.33. Grote opslaggebouwen in Rijswijk-De Bult en Den Haag-Uithofslaan. Afbeelding links: naar Bloemers 1978, Beilage 1a; rechts: Afdeling Archeologie, gemeente Den Haag.

(Vos 2009, 256-257). Het is echter ook mogelijk dat veel landerijen in het bezit waren van personen die niet op het platteland woonden en dat de opbrengsten van deze nederzettingen naar andere plaatsen werden getransporteerd, bijvoorbeeld naar de stad in Voorburg of de legerplaatsen langs de Rijn.

5.9.7.2 Veeteeltsurplus

Aanwijzingen voor veeteeltsurplus zijn alleen indirect aanwezig, want directe aanwijzingen hiervoor ontbreken (Van Dijk 2012, 177). De verkaveling van het gebied, met de daarbij gepaard gaande betere begaanbaarheid, zal de hoeveelheid en kwaliteit van het beschikbare weideland hebben doen toenemen (Pavlović 2011, 357; Siemons 2009, 352-353). De veronderstelde veedriften die zich tussen de verkaveling in bevinden kunnen wijzen op het transport van kuddes dieren, die op de hoof naar de markt werden gebracht (zie paragrafen 4.1.4, 4.1.5 en 5.8.1.3). Een van deze mogelijke veedriften loopt van de nederzetting Rijswijk-De Bult richting de Romeinse weg; mogelijk vervulde de nederzetting in Rijswijk een belangrijke rol bij het transporteren van vee naar de afzetmarkt(en). De stallen in de woonstalhuizen in het gebied worden in de loop van de tweede eeuw steeds groter (Kodde 2007, 44; Siemons en Laan 2009, 50), wat kan wijzen op een toename van het aantal stuks vee of het beschermen van meer vee tijdens de winter. Vermoedelijk werd een deel van de veestapel afgevoerd naar elders, om daar verder verhandeld te worden (Van Dijk 2011, 328). Vanuit dit perspectief is de opmerking zeer interessant dat het botmateriaal van runderen in de Romeinse stad in Voorburg "...uit een homogene en mogelijk lokale populatie afkomstig is. Bijvoorbeeld van het achterliggende gebied van en rond Midden-Delfland" (Cavallo en Slopsma 2014, 764). De runderen kunnen naar de stad gedreven zijn om daar geconsumeerd of verder verwerkt te worden. Zo kunnen de in Voorburg aangetroffen geperforeerde runderschouderbladen wijzen op het roken van runderschouders (paragraaf 4.2.5). Mogelijk werden ook huiden van het platteland naar locaties gebracht waar ze verwerkt konden worden tot leer (Van Dijk 2011, 323), hoewel dit niet erg efficiënt is aangezien de dieren daarvoor eerst geslacht moesten worden en het vlees moeilijk te transporteren was.

5.9.7.3 Surplusproductie in de rurale nederzettingen

Uit bovenstaande volgt dat akkerbouwsurplusproductie mogelijk was, maar niet overal. Dit surplus werd op een aantal sites, zoals Rijswijk-De Bult en Den Haag-Uithofslaan, bij elkaar gebracht. De hoeveelheden die in Rijswijk konden worden opgeslagen waren echter veel groter dan die op de Uithofslaan. Het is dan ook aannemelijk dat er een verband bestaat tussen deze grotere opslagcapaciteit en de aanwezigheid van een gebouw met stenen funderingen in Rijswijk. De mogelijke rol die deze nederzetting speelde in het op de hoof afvoeren van vee kan hebben bijgedragen aan de welstand van deze nederzetting. Duidelijke aanwijzingen voor het creëren van surplus op het gebied van de veeteelt ontbreken, maar de indirecte aanwijzingen laten zien dat hiermee zeker rekening moet worden gehouden. Of

de opslag van een eventueel surplus in centrale nederzettingen als Rijswijk-De Bult en Den Haag-Uithofslaan een bewijs vormt voor belastingafdracht in natura, de zogenaamde *annona*, blijkt niet uit de archeologische gegevens, maar dit is zeker niet onmogelijk.

5.9.8 *Ambachtelijke activiteiten*

In de nederzettingen vonden verschillende ambachtelijke activiteiten plaats. Aan de Lozerlaan in Den Haag zijn diverse metaalvondsten en metaalslakken aangetroffen (Van Zoolingen 2011, 17), die wijzen op smederijactiviteiten. Het omsmelten van brons en het vervaardigen van loden objecten heeft plaatsgevonden in de nederzetting Den Haag-Uithofslaan (Van der Feijst en Laan 2011, 248). Overigens zal het geen grootschalige metaalbewerking zijn geweest; eerder valt te denken aan de reparatie van zaken als metalen vaatwerk en werktuigen of het omsmelten van brons om er andere voorwerpen van te maken. Aanwijzingen voor metaalbewerking zijn in de meeste nederzettingen aangetroffen. Ze wijzen eerder op incidentele reparatiewerkzaamheden of het vervaardigen van nieuwe objecten uit oudere stukken metaal dan op de permanente activiteiten van smeden. Mogelijk trokken smeden en metaallappers rond in het gebied. Het vervaardigen van *fibulae* kan nergens in het onderzoeksgebied worden aangetoond; men maakte gebruik van gangbare typen die vanuit de omliggende regio's werden aangevoerd. Er is dan ook geen sprake van een typische regionale *fibulavariant*.

Op de meeste vindplaatsen werd wol verwerkt en gesponnen, aangezien regelmatig zowel weefgewichten als spinsteeentjes worden gevonden. Ook komen benen weefpennen voor, die wijzen op het weven van textiel of wol tot doeken of kleding (Rijkelijkhuizen 2014, 428; Van der Jagt 2013, 219; Van Dijk 2006a, 167; Van Dijk 2011, 314-315). In de Harnaschpolder, op het nederzettingsterrein Woudselaan, werden 79 complete weefgewichten in een depositie aangetroffen en verspreid over de nederzetting fragmenten van nog eens vijftien andere exemplaren (paragraaf 5.7.2; Bakx 2013, 145-153). De depositie dateert uit de periode 100-120 (Bakx 2013, 64, Afbeelding 3.22). De complete weefgewichten waren mogelijk afkomstig van één weefgetouw en er konden diverse weefsels mee gemaakt worden, resulterend in een stuk textiel van minimaal één bij twee meter. Het is opvallend dat de teruggevonden schapenbotten op veel nederzettingen juist aan lijken te tonen dat de schapen als vleesleverancier zijn gehouden (Van der Jagt 2013, 203; Van Dijk 2011, 325). Echter, enkele nederzettingen in de regio waren waarschijnlijk gespecialiseerd in het hoeden van schapen ten behoeve van de wol (Van Dijk 2012, 175). De weefgewichten en spinsteeentjes komen vooral voor in contexten die tot het midden van de tweede eeuw gedateerd kunnen worden. Mogelijk werd na deze periode gesponnen wol geïmporteerd door de bewoners of werden Romeinse weefgetouwen aangewend, die geen gebruik maken van weefgewichten. In de derde eeuw komen weer spinschijfjes voor, nu vervaardigd van lood. Ze werden mogelijk

vervaardigd in de nederzetting Den Haag-Uithofslaan (Pavlović 2011, 379), maar ook op andere plaatsen kunnen ze zijn gemaakt, zoals in de nederzetting Naaldwijk-'t Zandheultje (Van der Feijst 2012b, 101). In de rurale nederzettingen zijn geen aanwijzingen gevonden voor het looien en/of bewerken van leer. Bespijkerde leren zolen, mogelijk afkomstig uit werkplaatsen in de stad of in de *castella* langs de Rijn, worden echter regelmatig aangetroffen; ze wijzen op het volgen van de Romeinse schoenmode op het platteland, hoewel het opvallend is dat de aangetroffen schoenzolen voornamelijk vanaf het midden van de tweede eeuw dateren (Van Driel-Murray 2015a, 98-100; Van Driel-Murray 2015b, 193-194; Van Driel-Murray en De Ridder 1998, 23-27; Van Londen 2006, 149-154; Wiepking 1997, 39; fig. 5.34).

Op de meeste nederzettingsterreinen komt in grote aantallen handgevormd aardewerk voor. Of het echter op elke nederzetting vervaardigd is of dat er enkele centrale productieplaatsen waren, is niet duidelijk. Op verschillende plaatsen zijn sterk door vuur aangetaste scherven gevonden, die echter niet zonder meer op misbaksels van pottenbakkersactiviteiten wijzen (Bakx 2012, 26; De Bruin 2008a, 115). Deze verbrande scherven en ook de met grote regelmaat teruggevonden secundair verbrande baksteenfragmenten in de rurale nederzettingen kunnen ook wijzen op het op het maaiveld bakken van het aardewerk. Deze werkwijze kon in 2004 vastgelegd worden in St. Lucia in het Caraïbisch gebied (fig. 5.35). Het voordeel van dit bakproces is dat er geen kuilen in de vochtige grond gegraven hoeven te worden en dat er ook geen oven gebouwd hoeft te worden. De verbrande scherven komen echter niet op alle onderzochte nederzettingsterreinen voor. Misbaksels van handgevormde potten zijn bovendien moeilijk te herkennen, aangezien de mislukte potten, eenmaal in scherven, lijken op fragmenten van potten die wel geslaagd zijn (Bitter et al. 1996, 90). Het is dus niet eenvoudig om het bakproces van aardewerk archeologisch vast te stellen. Het ontbreken van ovens lijkt echter te wijzen op het bakken van aardewerk op het maaiveld, op een gelijke wijze zoals op St. Lucia kon worden vastgelegd. Ten slotte is de grote eenvormigheid van het aardewerk opvallend; de randen van de potten zijn in het gehele gebied goed inpasbaar in de typologie die opgesteld is door Bloemers (Bloemers 1978, 344-392). Dit wijst op sterke culturele banden tussen de makers van de potten, maar kan ook wijzen op enige mate van gecentraliseerde productie, waarbij niet iedere nederzetting zijn eigen aardewerk hoefde te vervaardigen. Ook kunnen de potten gemaakt zijn door rondreizende pottenbakkers.

Het gebruik van handgevormd aardewerk neemt af in de tweede eeuw en lijkt te eindigen rond 150 (Van Kerckhove 2011, 143-144). Hoewel het handgevormd aardewerk in de meeste contexten op opgravingen duidelijk in de meerderheid is, wijzen een hogere fragmentatiegraad, sterkere verwerking en het kleine aantal randfragmenten vaak op opspit. Contexten van na 150 bevatten dus vaak nog een aanzienlijke hoeveelheid handgevormde scherven, die echter duidelijk uit een eerdere periode dateren. Het proces van de vervanging van handgevormd door

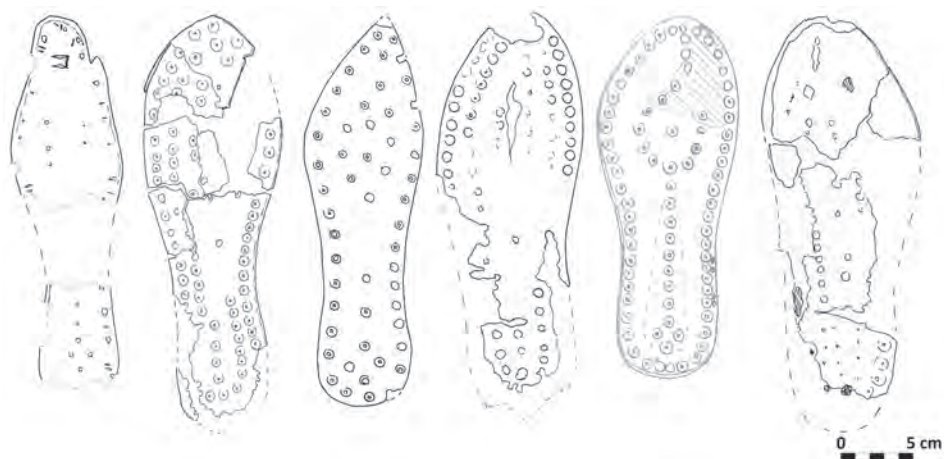

Fig. 5.34. Min of meer complete leren schoenzolen uit het onderzoeksgebied. De zolen zijn afkomstig uit (van links naar rechts): Rotterdam-Binnenrotte, Rotterdam-Overschie, Vlaardingen-Hoogstad 1, Westland-Oostbuurtseweg, Naaldwijk-Hoogwerf en Naaldwijk-Mars. Tekeningen C. van Driel-Murray.

gedraaid aardewerk kan nauwkeurig gevolgd worden door de bestudering van de aantallen handgevormd versus gedraaid aardewerk uit drie goed gedateerde contexten (tabel 5.10). Het gaat hierbij in alle drie de gevallen om dendrochronologische dateringen van de bouw van huizen, waarmee sporen geassocieerd zijn die na het verlaten van het huis hun functie verloren. Hierbij moet worden opgemerkt dat het hier om *terminus post quem* dateringen gaat. Het bijbehorende aardewerkcomplex zal in de dertig jaar na de begindatering van het huis in het huishouden gecirculeerd hebben. Het gebruik van handgevormd aardewerk stopt dus vrij abrupt rond het midden van de tweede eeuw. In de periode daarna gaat men over op gedraaid aardewerk, dat van buiten het onderzoeksgebied afkomstig is. Een belangrijke rol binnen het gedraaide aardewerk van de rurale nederzettingen is weggelegd voor de zogenaamde *Low Lands Ware*, dat waarschijnlijk vervaardigd werd in de omgeving van Bergen op Zoom (De Clercq en Degryse 2008, 448-458). Het aardewerk bestaat uit een reducerende en een oxiderende variant. De vormenschat van de reducerende variant omvat vooral grote potten en kommen, terwijl de oxiderende variant vooral bestaat uit borden, kommen en bekers, hoewel er ook wrijfschalen en kruiken voorkomen.

5.9.9 Zoutraffinage

Op twee vindplaatsen in het onderzoeksgebied wijzen keramische objecten mogelijk op zoutraffinage (het zuiveren van zout). Op het nederzettingsterrein Poeldijk-Vindplaats B kan deze raffinage in de tweede eeuw gedateerd worden (Besselsen 2004, 30; De Bruin 2004a, 5). Mogelijk valt zij samen met de overstroming rond 130, waarvoor aanwijzingen zijn gevonden

Fig. 5.35. Het bakken van aardewerk boven het maaiveld op St. Lucia in het Caraïbisch gebied in 2004. Foto's L.F.H.C. Jacobs.

bij de opgravingen in Den Haag-Erasmushove (Rieffe 2014, 17; Stokkel en Van der Mijle Meier 2014, 94). Overigens hoeft de raffinage van zout niet te wijzen op de aanwezigheid van een zoutwinningsplaats in de directe omgeving. Het ruwe zout kan ook zijn aangevoerd, bijvoorbeeld in de kenmerkende cilindervormige potten die vermoedelijk afkomstig zijn uit het gebied ten zuiden van de Romeinse Scheldemonding, uit de *civitas Menapiorum* (Van den Broeke 2007, 70). Het is echter wel opvallend dat naast de nederzetting in Poeldijk alleen ter hoogte van de vindplaats De Lier-Leehove ook briquetagemateriaal is aangetroffen. De Lier-Leehove lag immers dichtbij het *Helinium*, waar zout water beschikbaar was. Een relatie tussen de plaats van zoutwinning en de locatie van de raffinage van zout ligt dan voor de hand. In De Lier gaat het, net als in Poeldijk, om een kleine hoeveelheid briquetagemateriaal. Bij beide vindplaatsen is overigens slechts een klein deel van de nederzetting blootgelegd, dus het valt niet uit te sluiten dat er meer briquetagemateriaal aanwezig is.

5.9.10 *Synthese rurale economie*

In de rurale nederzettingen werd aanvankelijk vooral voor de eigen behoefte geproduceerd. Akkerbouw vond op bescheiden niveau plaats en het menu werd aangevuld met gewassen uit

Tabel 5.10. Door middel van dendrochronologie gedateerde contexten met percentages handgevormd en gedraaid aardewerk, gebaseerd op aantallen scherven. Voor aanvullende gegevens met betrekking tot Naaldwijk-Hoogwerf en Harnaschpolder-Woudselaan, zie appendix 7.

Nederzetting	Datering (dendrochronologie)	Aantal scherven	Percentage handgevormd	Percentage gedraaid	Literatuur
Naaldwijk- Hoogwerf	97	724	96%	4%	RING Intern Rapport nummer: 2010061
Harnaschpolder- Woudselaan	133	765	85%	15%	RING Intern Rapport nummer: 2007048
Rotterdam- Kandelaar	153	3137	20%	80%	RING Intern Rapport nummer: 2008079: De Bruin 2004b, 18

moestuinen, vlees van het eigen vee en wat fruit, dat in de omgeving van de nederzettingen verzameld kan zijn. Ambachtelijke activiteiten en zoutaffinage vonden op bescheiden schaal plaats, net als visserij en de jacht. Er was sprake van een breedspectrumeconomie, waarbij een risicomijdende strategie leidend was. Het gebruiken van meerdere voedselbronnen zorgde ervoor dat de kans op hongersnood werd geminimaliseerd; hierdoor ontstond bovendien een gevarieerd en gezond dieet. Er werd gebruik gemaakt van de kansen die het landschap bood. De aanleg van de grote greppelsystemen in de eerste helft van de tweede eeuw zorgde voor veranderingen; er kwam meer akker- en weideland beschikbaar en dit leidde tot de mogelijkheden voor surplusproductie en daarmee ook voor export buiten de regio, hoewel voor dit laatste geen directe aanwijzingen zijn. Hierdoor werd het bovendien mogelijk voor de centrale overheid om belasting te gaan heffen in dit landbouwtechnisch marginale gebied. Wat betreft de ambachtelijke activiteiten is vanaf het midden van de tweede eeuw waarneembaar dat het handgevormde, lokaal vervaardigde aardewerk in een relatief korte tijd vervangen wordt door gedraaid aardewerk, dat afkomstig is uit productiecentra buiten het onderzoeksgebied.

De import van diverse andere producten van buiten het gebied neemt vanaf het begin van de tweede eeuw toe. Toch blijven metalen objecten en glas een zeldzaamheid in de nederzettingen. De conservering voor metaal, vooral brons en ijzer, is in het onderzoeksgebied vrij slecht, vermoedelijk door de aanwezigheid van zoutresten in de bodem (Van Roemburg 2011, 102-103). Kleine metalen objecten kunnen hierdoor makkelijk vergaan zijn en de grotere objecten zijn vaak sterk gecorrodeerd. Voor een deel van het onderzoeksgebied is het Romeinse glas geïnventariseerd, waarbij de voornaamste conclusies waren dat er weinig glas voorkomt en dat luxe tafelwaar ontbreekt (Catz en Van Lith 2003, 23). Ondanks de zorgvuldige verzamelwijze konden slechts dertien determineerbare glasfragmenten worden

verzameld (Van Lith 2003, 20). Toch kan aan de nauwkeurigheid van de verzamelwijze getwijfeld worden, aangezien intensief zeven van kansrijke sporen op de rurale nederzetting Naaldwijk-Hoogeland fragmenten van dertig glazen objecten heeft opgeleverd, waaronder ook luxe tafelservies (Vanderhoeven 2008, 377-378). Hoewel deze vindplaats wellicht op een verkeersgeografisch gunstig punt lag en daardoor wellicht een betere toegang had tot glazen objecten, geven de aantallen glasvondsten in Naaldwijk wel aan dat op vindplaatsen zonder duidelijke zeefstrategie het nodige gemist kan zijn. Ook op andere vindplaatsen in de regio zijn de aantallen glasfragmenten erg klein (Laan 2009b, 288-289) en ook hier is niet systematisch gezeefd. Geconcludeerd kan worden dat een deel van de geïmporteerde goederen op de nederzettingen gemist zal zijn door postdepositionele processen, alsmede door de gevolgde opgravingsmethodiek.

Ten slotte moet nog worden ingegaan op de vraag of muntgeld een rol speelde in de economie van de rurale gemeenschappen. Munten zijn over het algemeen slecht vertegenwoordigd in de rurale vindplaatsen in het onderzoeksgebied (Aarts 2009a, 262). Toch zijn er twee muntschatten bekend, waarvan die uit Den Haag, bestaande uit 107 zilveren munten, het grootst is: deze schat werd in het laatste kwart van de tweede eeuw in een geverfde beker begraven, tezamen met zes zilveren armbanden, een grote verzilverde *fibula* en een ketting (Stokkel 2014, 8-9). Een kleinere schat bestaat uit drie zilveren munten, gevonden op de nederzetting Harnaschpolder-Zuid (Hensen 2006, 274-275; zie tabel 5.11, fig. 5.36). Tot op heden is deze vondst niet als schatvondst aangemerkt, maar doordat de munten vlak bij elkaar zijn gevonden, even ten oosten van de sloot die de nederzetting begrensd, is deze interpretatie gerechtvaardigd. De muntschat is waarschijnlijk in het begin van de derde eeuw in de grond gekomen.

Aarts veronderstelt dat de snelle adaptatie van munten in het Maas-Demer-Scheldegebied te maken heeft met veranderingen in het Romeinse belastingstelsel, waarbij een surplusproductie noodzakelijk werd om aan de belastingplicht te voldoen (Aarts 2015a, 226-227). De belastingen werden dan voldaan in geld of goederen, maar een deel van de surplusproductie kan ook op de markt zijn verkocht, waardoor bewoners van rurale nederzettingen in het bezit kwamen van Romeins geld, dat op zijn beurt weer besteed kon worden aan de aanschaf van allerlei (geïmporteerde) goederen. Hiermee is overigens niet gezegd dat in de plattelandsnederzettingen zelf ook met geld werd betaald; dit is vanwege de sociale banden tussen de bewoners onderling niet waarschijnlijk (Aarts 2009b, 299). Een relatie tussen surplusproductie, belastingen en de toename van muntgeld in rurale nederzettingen kan ook voor het onderzoeksgebied verondersteld worden. Het muntenbeeld van de plattelandsnederzettingen lijkt namelijk sterk op dat van de Romeinse stad in Voorburg, dat als centrum voor de belastinginning zal hebben gefungeerd (Kemmers 2014, 608, zie ook paragraaf 4.2.6). De opkomst en het gebruik van de munten in het

Fig. 5.36. Kleine muntschat, gevonden in Harnaschpolder-Zuid. Naar Hensen 2006, 275, afb. 4.3.6-7a-c.

Tabel 5.11. Munten uit de muntschat van de nederzetting Harnaschpolder-Zuid. Naar Hensen 2006, 274, tabel 4.3.6-2.

Muntsoort	Muntplaats	Beeltenis	Datering	Opmerkingen
Denarius	-	Vespasianus	69-79	Gesleten munt
Denarius	Rome	Septimius Severus	197-198	Stempelfris
Denarius	Rome	Geta	200-202	Stempelfris

onderzoeksgebied lijken dus vooral aangejaagd te zijn door de stichting van het civiel-administratieve centrum in Voorburg (Kemmers 2008, 99; Kemmers 2014, 610), dat tot een verdere economische ontwikkeling van het gebied heeft geleid.

5.10 HET EINDE VAN DE RURALE BEWONING

Aan het eind van de tweede eeuw wordt op vrijwel alle rurale vindplaatsen in het onderzoeksgebied gewoond; de bewoning bereikt een maximum. Na deze periode neemt de bewoning echter langzaam af. De eerste nederzettingsterreinen worden al rond het begin van de derde eeuw opgegeven. In de loop van de derde eeuw volgt de rest, hoewel het leeuwendeel van de vindplaatsen tot in de tweede helft van de derde eeuw in gebruik is. Slechts een paar vindplaatsen kennen nog bewoning in de vierde eeuw, waarna sporen van menselijke activiteiten uit het gebied verdwenen lijken te zijn.

5.10.1 *Nederzettingen met een einddatering rond het begin van de derde eeuw*

De einddatering van de bewoning op de rurale vindplaatsen in het onderzoeksgebied wordt in (de loop van) de derde eeuw geplaatst (tabel 5.12). Een aantal nederzettingen houdt reeds rond het begin van de derde eeuw op te bestaan. Dit aantal is kleiner dan in het verleden wel is gesuggereerd (De Bruin 2005, 28-32; Heeren 2015, 288). Een vanaf 190 te dateren aardewerkvorm bestaat uit bekers van het type Oelmann 33 (Oelmann 1914), uitgevoerd in metaalglanswaar. Scherven van deze bekers komen op alle nederzettingsterreinen in het onderzoeksgebied voor (De Bruin 2008b, 229, tabel 9.4; 231). De nederzettingen waren dus alle nog aan het eind van de tweede of in het begin van de derde eeuw bewoond. In de

Harnaschpolder, in een greppel op de nederzetting Woudselaan, werd een uit het begin van de derde eeuw daterende dump gevonden, die erop wijst dat het perceleringssysteem rond de nederzetting in deze periode buiten gebruik raakte; bovendien komt uit dezelfde dump het skelet van een juveniel rund (Bakx 2013, 97). Het buiten gebruik raken van perceelgreppels, in combinatie met dierbegravingen, is ook aangetoond in de Harnaschpolder-Noord, waar in twee kuilen, uitgegraven in een grotendeels verlande sloot, een hond en een paard begraven zijn (Goossens 2006c, 428). In Den Haag-Hoge Veld worden deze dierbegravingen, die eveneens in opgevolde greppels zijn aangetroffen, als verlatingsoffer van het erf beschouwd (Nieweg 2009, 310).

De beide nederzettingen in de Harnaschpolder lijken dus verlaten te zijn in het begin van de derde eeuw. Een nabijgelegen, nog niet gepubliceerde nederzetting (Harnaschpolder-Harnaskade), leverde enkele losse scherven metaalglanswaar op, maar ook een vrijwel complete beker in dit baksel die als primaire dump in de laatste bewoningsfase te beschouwen is, die ook aan het eind van de tweede of in het begin van de derde eeuw gedateerd kan worden. Door de grootschalige verkaveling van delen van het onderzoeksgebied is klink van de ondergrond opgetreden, waardoor het water uit deze lager gelegen delen van het landschap niet meer weg kon stromen. Aangezien de verlaten nederzettingsterreinen uit de periode rond het begin van de derde eeuw op de lagere delen van het landschap liggen, is een relatie met de stagnerende waterafvoer aannemelijk. Eenzelfde oorzaak kan verondersteld worden voor de nederzettingen die in de microregio Schiedam liggen en die ook rond het begin van de derde eeuw verlaten worden, zoals Rotterdam-Kandelaar, Schiedam-Polderweg en de nederzetting Rotterdam-Overschie. De bevolking kan zich hebben gevestigd in naburige nederzettingen, zoals in Harnaschpolder-Zuid, die langer bewoond blijft en op een hoger deel van het landschap ligt. Ook is het mogelijk dat een deel van de bevolking zich vestigt bij de Romeinse stad in Voorburg, waar de bewoning lijkt toe te nemen in de derde eeuw en waar juist in deze periode de samenstelling van het aardewerk op een van de onderzoeksterreinen zou kunnen wijzen op een toename van lokale eetgewoonten (Bink en Franzen 2009, 432, zie paragraaf 4.2.6). Ook de omvang van de vicus in Den Haag-Ockenburgh neemt in de derde eeuw toe (paragraaf 3.6.1.3), wat wellicht veroorzaakt is door een toename van het aantal inwoners, die mogelijk uit de omgeving afkomstig zijn.

5.10.2 *Nederzettingen met een einddatering na het midden van de derde eeuw*

De nederzettingsterreinen die na het begin van de derde eeuw bewoond blijven, lopen veelal door tot in de tweede helft van deze eeuw, in tegenstelling tot wat aanvankelijk gedacht werd (De Bruin 2005, 32). Het vaststellen van de einddateringen van deze nederzettingen is lastig door het ontbreken van goed te dateren aardewerk in de derde eeuw, een probleem dat ook in het Maas-Demer-Scheldegebied is geconstateerd (Heeren 2005, 54; Heeren 2015, 278-

280; Hiddink 2009, 165-166). Een uitzondering zijn de Trierse spreukbekers, die na het midden van de derde eeuw te dateren zijn. Er is echter maar één scherv van een dergelijke beker aangetroffen in een rurale nederzetting in het onderzoeksgebied, namelijk op Den Haag-Uithofslaan vindplaats 1 (fig. 5.37). Dergelijke bekens zijn over het algemeen zeldzaam (Heeren 2015, 280). Een bestudering van aardewerkassemblages uit de derde eeuw kan hier een oplossing bieden, zeker als deze assemblages voorkomen in contexten met munten uit de tweede helft van de derde eeuw (Heeren 2015, 280). In het onderzoeksgebied is één assemblage uit deze periode gepubliceerd, namelijk de inhoud van een waterput uit Naaldwijk-Hoogwerf (waterput ROM-6), waarvan de opvulling op basis van een *antoninianus* van Postumus van na 259 dateert (Van der Feijst 2008a, 47 en Van der Feijst et al. 2008, Bijlage II, tabel II-1 en Platen 1-3). De datering van deze put zou zonder de muntvondst vanaf 150 tot in de derde eeuw geplaatst worden (De Bruin 2008a, 120). Een zorgvuldige bestudering van andere derde-eeuwse aardewerkcomplexen zal in de toekomst kunnen bijdragen aan een nauwkeuriger einddatering van de nederzettingsterreinen in het onderzoeksgebied.

Een ander probleem in relatie tot het aardewerk zijn de kleine hoeveelheden keramiek in de derde eeuw. Aan het eind van de eerste en in de eerste helft van de tweede eeuw wordt op grote schaal gebruikgemaakt van voornamelijk handgevormd aardewerk. Dit uit zich in zeer grote aantallen scherven, die op de nederzettingen in het onderzoeksgebied verzameld worden bij archeologisch onderzoek. Zo werden op het nederzettingsterrein in Naaldwijk-Hoogwerf, met een langdurige derde-eeuwse bewoningsfase, 39.563 stuks aardewerk geborgen, waarvan ruim 30.000 fragmenten handgevormd aardewerk (De Bruin 2008a, 97; 114; De Bruin 2012a, 195; 218). Andere nederzettingsterreinen vertonen hetzelfde beeld; vooral het handgevormde aardewerk circuleert massaal op de nederzettingen tussen 50 en 150. Het in de derde eeuw te dateren aardewerk omvat vaak niet meer dan een paar duizend scherven, die, zoals in Naaldwijk, de gehele derde eeuw moeten afdekken. Deze kleine hoeveelheid kan wellicht verklaard worden door de aanwezigheid van ander vaatwerk, bijvoorbeeld van hout of brons.

Houten vaatwerk is echter nauwelijks bekend uit het onderzoeksgebied, met uitzondering van een mogelijk bord met een dendrochronologische *terminus post quem* datering van 209 (Brinkkemper en Vermeeren 2012, 452-453). Bronzen vaatwerk komt regelmatig voor (Van Zoolingen 2010b, 95), ook in deposities, zoals in een waterput in Leidschendam-Leeuwenbergh, waar een koperen pan en wijnzeef werden aangetroffen (Wiepking 1997, 39). Het vaatwerk werd vaak na gebruik omgesmolten, zoals blijkt uit vondsten in Den Haag-Uithofslaan (Van der Feijst en Laan 2011, 250). Dat men op rurale nederzettingen ook over uitgebreidere bronzen serviezen kon beschikken, blijkt uit de depositie die is aangetroffen in Nistelrode-Mortel, waar een met een tinnen bord afgedekt servies van dertig bronzen objecten werd gevonden, die over een langere periode verzameld waren

Tabel 5.12. Einddateringen van enkele rurale nederzettingen in het onderzoeksgebied.

Nederzettingsterrein	Einddatering	Literatuur
Rotterdam-Kandelaar	Eind tweede-begin derde eeuw	De Bruin 2004a
Harnaschpolder-Noord	Rond 200	Goossens 2006c, 428
Harnaschpolder-Woudselaan	Begin derde eeuw	Bakx 2013, 303
Den Haag-Hoge Veld	220	Siemons 2009, 371-376
Den Haag-Uithofslaan	240	Pavlović 2011, 376
Wateringen-Juliahof	Tot aan midden derde eeuw	Eimermann 2009, 194
Harnaschpolder-Zuid	Na 247	Van Rijn 2006, 296-297
Leidschendam-Leeuwenbergh	250	De Bruin en Koot 2006, 141, tabel 1
Den Haag-Kwaklaan	Graf rond midden derde eeuw	Siemons 2014b, 360-361
Poeldijk-Vindplaats B	Midden derde eeuw	Gebaseerd op vier antoniniani, waaronder één van Gordianus III (238-244; Van der Feijst 2007, 67)
Naaldwijk-Mars	Midden derde eeuw	Leijnse en Verhelst 2015, 271
Den Haag-Uithofslaan vindplaats 1	255-270	Spreukbeker Künzl Gruppe II (Künzl 1997); determinatie R.C.A. Geerts
Naaldwijk-'t Zandheultje	Tweede helft derde eeuw	Van der Feijst 2012c, 192
Rijswijk-De Bult	Late derde-vroege vierde eeuw	Heeren 2015, 287
Naaldwijk-Hoogwerf	Late derde-eerste helft vierde eeuw	Van der Feijst 2015, 212-213

(Jansen 2007, 153-155; Koster 2007, 439-486). Het is dus goed mogelijk dat men ook in het onderzoeksgebied in de derde eeuw kon beschikken over metalen vaatwerk dat al dan niet in de voorafgaande periode verzameld was. Keramieken vaatwerk zal in dat geval een ondergeschikte rol hebben gespeeld. Dendrochronologische dateringen uit de gevorderde derde eeuw zijn vaak niet voor handen, met uitzondering van de constructie van een waterput van de vindplaats Zuid in de Harnaschpolder bij Delft. Het essenhout voor deze put was gekapt in 247 (Van Rijn 2006, 296-297). Aangezien de constructie van de put (een houten ton met daarbovenop een vierkante bekisting) tamelijk robuust was, zal deze zeker nog enige tijd in gebruik zijn gebleven.

Op een aantal nederzettingsterreinen komen *antoniniani* voor, die na het midden van de derde eeuw gedateerd kunnen worden, waaronder Den Haag-Hoge Veld (Aarts 2009a, 262-264), Den Haag-Uithofslaan (Van der Feijst en Laan 2011, 246) Rijswijk-De Bult (Bloemers 1978, 302), Poeldijk-Vindplaats B (Van der Feijst 2007, 67) en Naaldwijk-Hoogwerf (De Bruin 2012b, 291-293; De Bruin 2012c, 154). Het gaat hier meestal om *antoniniani* van het Gallische rijk (260-275) en imitaties van deze munten, die tot het einde van de derde eeuw gedateerd kunnen worden (Kropff en Van der Vin 2003, 77-78; 83-84), maar mogelijk ook nog in de vierde eeuw circuleerden. Deze munten zijn in het onderzoeksgebied goed vertegenwoordigd en wijzen op een continuïteit in de bewoning tot aan het einde van de derde eeuw. Opvallend is dat deze munten in de Romeinse stad in Voorburg minder goed vertegenwoordigd zijn dan op het platteland (Kemmers 2014, 610, fig.II-4.8). De grote

Fig. 5.37. Fragment van een Trierse spreukbeker, gevonden in Den Haag-Uithofslaan, vindplaats 1. Foto Afdeling Archeologie gemeente Den Haag.

hoeveelheid *antoniniani* uit de periode 260-300 in Naaldwijk-Hoogwerf (De Bruin 2012b, 292-293), doet vermoeden dat zich hier vlakbij een nederzetting met een centrumfunctie bevond. Mogelijk nam Naaldwijk de havenfunctie van Voorburg over, want het is opvallend dat terwijl de haven in Voorburg dichtslibt vanaf 230, in Naaldwijk vanaf 240 het aantal munten begint toe te nemen (De Bruin 2012c, 154). Naaldwijk was bovendien dichter bij het *Helinium* gelegen en zal geen last hebben gehad van verlanding van waterwegen naar deze plaats toe, waardoor de nederzetting wellicht de functie van centrale plaats voor de regio overnam van Voorburg. Ten slotte zijn op enkele nederzettingsterreinen ook *fibulae* aangetroffen die na 250 te dateren zijn (tabel 5.13 en fig. 5.38).

Hoe de bewoning eruitziet in de derde-eeuwse fasen in de nederzettingen is niet geheel duidelijk. In een aantal gevallen zijn woonstalhuizen aangetroffen, zoals huis 1 in Leidschendam-Leeuwenbergh (Wiepking 1997, 36) en gebouw 3 uit Harnaschpolder-Zuid (Goossens 2006b, 233). Mogelijk wordt het huis in Leidschendam later in de derde eeuw opgevolgd door een gebouw met stenen funderingen, aangezien in deze omgeving veel bouwpuin is aangetroffen (Wiepking 1997, 39), waaronder ook een concentratie van dertig complete *tegulae* en vijftien *imbrices* (Koot 1998, 370-371; fig. 5.39). Onderzoek in 2015 bevestigde dit beeld; hierbij werden nog ruim 300 complete dakpannen gevonden, alsmede fragmenten van wandschilderingen (Stokkel 2015, 13-14). In Rijswijk-De Bult en Naaldwijk-Mars verrijzen in deze periode eveneens gebouwen met stenen fundamenteën. In Den Haag-Uithofslaan worden in de laatste fase van de bewoning, tegen het midden van de derde eeuw, metaalbewerkingsactiviteiten ontplooid in een klein gebouw (Van Zoolingen

Tabel 5.13. Fibulae met een datering van na 250, gevonden in rurale nederzettingen. Een voorbeeld van elk type staat in figuur 5.38. De typebenamingen verwijzen naar Böhme 1972 en Vanhoutte 2009.

Vindplaats	Soort fibula	Type	Aantal	Datering	
Den Haag-Hoge Veld	Germaanse voetloze fibula met hoge naaldhouder	Böhme 37e	1	250-400	Heeren en Van der Feijst 2017, 187-188, type 71a; Laan 2009a, 260
Naaldwijk-Hoogwerf	Germaanse voetloze fibula met hoge naaldhouder	Böhme 37e	5	250-400	Heeren en Van der Feijst 2017, 187-188, type 71a; Van der Feijst 2008b, 134
Naaldwijk-'t Zandheultje	Germaanse voetloze fibula met hoge naaldhouder	Böhme 37e	1	250-400	Heeren en Van der Feijst 2017, 187-188, type 71a; Van der Feijst 2012b, 98
Wateringen-Juliahof	Germaanse voetloze fibula met hoge naaldhouder	Böhme 37e	1	250-400	Heeren en Van der Feijst 2017, 187-188, type 71a; Langeveld 2009b, 123-124
Poeldijk-Vindplaats B	Omegafibula	Böhme 51b	1	250-450	Heeren en Van der Feijst 2017, 185-186, type 70b; Van der Feijst 2007, 64
Naaldwijk-Hoogwerf	Draadfibula laat	Vanhoutte 2009	3	270-300/320	Heeren en Van der Feijst 2017, 124-125, type 45a8; Van der Feijst 2008b, 275, Plaat 1, A1.13; Van der Feijst en Aarts 2015, 77
Den Haag-Uithofslaan	Drieknoppenfibula	Haalebos 16	1	270-310	Heeren en Van der Feijst 2017, 178-181, type 68a; Van der Feijst en Laan 2011, 235-237

2011, 92-93). Dit gebouw is de enige aanwezige gebouwstructuur in deze fase (Pavlović 2011, 376) en is te klein om als woning gediend te hebben. Mogelijk hoorden er nog meer gebouwen bij deze fase, maar zijn deze door aantasting van de hoogste niveaus verdwenen (Van Zoolingen 2011, 60). Het is ook mogelijk, gezien het ruim aanwezige bouw materiaal op deze vindplaats, dat er een gebouw met een afwijkende funderingswijze op het erf stond. Op veel andere plaatsen is de derde-eeuwse bewoningsfase alleen vertegenwoordigd door kuilen, zoals in Poeldijk-Vindplaats B en Wateringen-Juliahof (Blom en Van der Feijst 2007, 44; Eimermann 2009, 85). Deze kuilen kunnen echter wijzen op de winning van klei, om deze te gebruiken in vakwerk-achtige constructies of gebouwen met muren van gestampte leem. Hier kan dus verondersteld worden dat een veranderde bouwwijze van de huizen in deze periode ervoor gezorgd heeft dat gebouwplattegronden niet bewaard zijn gebleven, of, gezien de bij deze constructiewijzen horende ondiepe funderingen, bij archeologisch onderzoek over het hoofd zijn gezien.

Duidelijk is dat veel nederzettingen nog bewoond zijn in de tweede helft van de derde eeuw en dat Naaldwijk-Hoogwerf mogelijk vanaf het midden van de derde eeuw een belangrijke

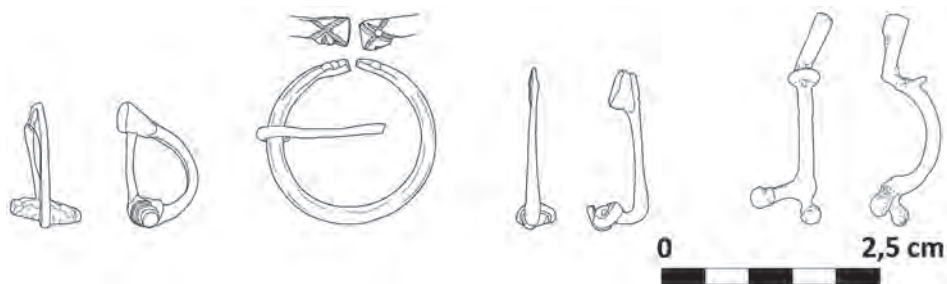

Fig. 5.38. Tweede helft derde- en vroeg vierde-eeuwse fibulae, gevonden op rurale nederzettingsterreinen in het onderzoeksgebied. Van links naar rechts: een Germaanse voetloze fibula met hoge naaldhouder type Böhme 37e, een omegafibula van het type Böhme 51b, een late draadfibula van het type Vanhoutte 2009 en een drieknoppenfibula van het type Haalebos 16. Tekening L.M.B. van der Feijst.

centrumfunctie voor de omgeving gaat vervullen. Ook de omliggende nederzettingen in de microregio Naaldwijk laten een duidelijke derde-eeuwse bewoningsfase zien. In de omgeving van Den Haag zijn eveneens enkele nederzettingsterreinen in de late derde eeuw bewoond. Alleen in de omgeving van de Harnaschpolder en in de microregio Schiedam is het aantal nederzettingen teruggelopen. Mogelijk is een stijgende grondwaterspiegel hiervoor verantwoordelijk, aangezien deze nederzettingen door hun lage ligging kwetsbaarder waren voor wateroverlast. De bevolking kan zijn heil hebben gezocht in andere, hoger gelegen nederzettingen, maar ook in de omgeving van de Romeinse stad in Voorburg, die juist in deze periode in omvang toeneemt en een bloeiperiode doormaakt. Er zijn in de nederzettingen uit deze periode geen aanwijzingen dat de bewoning ten einde is gekomen door politieke of sociale onrust.

5.10.3 Redenen voor het verlaten van de nederzettingen in de derde eeuw

In de tweede helft van de derde eeuw komt aan de grootschalige plattelandsbewoning in het onderzoeksgebied een einde. Hiervoor (paragraaf 5.10.1) is reeds één reden aangevoerd, namelijk een stagnerende waterafvoer, waardoor lagere delen van het gebied in toenemende mate vernatten en daarmee ongeschikt werden voor landbouwdoeleinden en daarmee ook voor bewoning. De stagnerende waterafvoer kan veroorzaakt zijn door de aanleg van het verkavelingssysteem en de dammen en duikers die in de benedenlopen van de afwateringsgeulen werden aangebracht (paragraaf 4.6). Door deze ontwateringsmaatregelen zal de bodem verder zijn ingeklonken en kwam zij (deels) lager te liggen dan het buitenwater. Hierdoor zal wateroverlast zijn opgetreden en vernatte het gebied aanzienlijk. Het is dan ook niet meer dan logisch dat de lagere delen van het landschap, zoals in de Harnaschpolder, verlaten zijn. De ondergrond van de microregio Schiedam bestond uit klei-op-veen; door de ontwatering zal met name dit gebied erg gevoelig zijn geweest voor inklinking van de bodem.

Fig. 5.39. Concentratie van dertig complete tegulae en vijftien imbrices in de nederzetting Leidschendam-Leeuwenbergh. Foto Bureau Monumentenzorg en Archeologie, gemeente Rijswijk.

Op de nederzetting Schiedam-Polderweg is tijdens de bewoning het op het klei-op-veen liggende deel van het erf gaan verzakken en werd het met ruim een meter grond opgehoogd, terwijl de oeverwal waarop de huizen waren gebouwd minder sterk werd opgehoogd (Van Londen 1996, 7). Vernatting door bodemdaling zal dus zeker een reden zijn geweest voor het afbreken van de bewoning in de lager gelegen delen van het onderzoeksgebied. Deze processen speelden zich met name rond het begin van de derde eeuw af en resulteerden in een afname van het aantal nederzettingen in het onderzoeksgebied.

De vernatting was dus een probleem in de lager gelegen delen van het gebied, maar dit verklaart niet waarom de andere nederzettingsterreinen in de derde eeuw werden verlaten. Hoewel bij de einddateringen van de nederzettingen rekening moet worden gehouden met marges van enkele decennia, lijkt de leegloop van het gebied tussen 250 en 300 geplaatst te kunnen worden. Deze datering komt overeen met de waarnemingen in het Maas-Demer-Scheldegebied, waarbij verondersteld wordt dat politiek-militaire maatregelen, zoals de herlocatie van de resterende bevolking, een realistisch scenario is voor de verlating van dat gebied (Heeren 2015, 294). Ook voor het onderzoeksgebied is een vergelijkbare verklaring aannemelijk (De Bruin 2005, 32), aangezien ook hier geen aanwijzingen zijn voor degradatie van de bodem, oorlogshandelingen zoals invallen van groepen van buiten het Romeinse rijk en epidemieën (Heeren 2015, 294). Of het nu gaat om “...Postumus’ drastic measures in the 260s or Aurelian’s policy of strategic withdrawals around 274” (Heeren 2015, 294), een vrijwillig vertrek van de bevolking uit het gebied waar zo veel in is geïnvesteerd is niet heel waarschijnlijk. Vanuit dit perspectief zijn de vondstomstandigheden van de vier

mijlpalen langs de Romeinse weg in Den Haag-Wateringse Veld interessant. Zij lijken namelijk bewust van hun sokkel te zijn afgebroken, dan wel in zijn geheel in de bermgreppel te zijn geduwd, alsof de uitingen van het centrale gezag moesten worden uitgewist (De Bruin 2005, 32; Kemmers 2000, 48). Dit moet na 250 hebben plaatsgevonden, want dat is de datering van de jongste mijlpaal (Waasdorp 2003, 37). In ieder geval waren de palen niet meer zichtbaar in latere perioden, want dan waren ze wel hergebruikt. Deze daad kan wijzen op onrust tijdens deze woelige periode. In ieder geval lijkt de opkomst en desintegratie van het Gallische rijk voor grote gebieden in Noordwest-Europa, waaronder het onderzoeksgebied, belangrijke consequenties te hebben gehad.

5.10.4 *Bewoning in de vierde eeuw*

Drie rurale nederzettingsterreinen hebben materiaal opgeleverd dat in de vierde eeuw gedateerd kan worden. De meeste aanwijzingen voor bewoning in deze periode zijn verzameld op de nederzetting Naaldwijk-Hoogwerf. Allereerst moet een hier opgegraven muntschat (of verloren beurs?) uit het begin van de vierde eeuw genoemd worden; het gaat om acht imitaties van *antoniniani* met een zeer lage waarde (Van der Feijst en Aarts 2015, 86-87). Verder is in Naaldwijk een vrij omvangrijk aardewerkbestand opgegraven, bestaande uit handgevormd en gedraaid aardewerk. Deze Naaldwijkse assemblages zijn goed vergelijkbaar met enkele gepubliceerde contexten van de vindplaats Castricum-Oosterbuurt in Noord-Holland (Sier 1999a, 76-81). Het handgevormde aardewerk is bovendien moeiteloos in te passen in de door Frans Diederik opgestelde typologie voor aardewerk uit Noord-Holland (Diederik 2002) en dateert tot in de eerste helft van de vierde eeuw (De Bruin 2008a, 116-117; De Bruin 2012a, 220). Het gedraaide aardewerk in Naaldwijk bestaat vooral uit voetschaaltjes, maar er komen ook geveerde en ruwwandige aardewerkvormen voor (De Bruin 2008a, 103-107; 109; De Bruin 2012a, 204-205; 211) en ook een fragment van een late spreukbeker (De Bruin 2012a, 207; figuur 6.9).

De Naaldwijkse voetschaaltjes zijn ook aangetroffen in Rijswijk-De Bult (Bloemers 1978, 260, Abb. 102). Ook is er in Rijswijk handgevormd aardewerk aangetroffen dat past binnen het vormenspectrum van het Naaldwijkse handgevormde aardewerk (Bloemers 1978, Abb. 160, exemplaren 719/5810 en 644/5143). De voetschaaltjes van Naaldwijk en Rijswijk zijn op basis van baksel en randtypen goed vergelijkbaar met die van Castricum-Oosterbuurt (Sier 1999b, 97-99), Schagen (Diederik 2002, 52, afb. 30), Leeuwarden (Van Es en Miedema 1971, 96-97, fig. 8) en Wijnaldum (Galestin 1999, 157-159, fig. 1). Het lijkt hier te gaan om een voetschaaltje waarvan de verspreiding zich tot het West- en Noord-Nederlandse kustgebied beperkt. In Oost-Nederland komen andere typen voor, met een ander baksel (Hermsen 2007, 128-131). De derde nederzetting waar materiaal uit deze periode is aangetroffen is Poeldijk-Wateringseweg, waar enkele scherven handgevormd

aardewerk werden aangetroffen die afkomstig zijn van minimaal één pot en die passen in de Diederik-typologie (Diederik 2002). Het betreft een fragment van een pot van het type Diederik L-IVf dat dateert in de eerste helft van de vierde eeuw.³⁸

Aangezien het derde-eeuwse vaatwerk op de nederzettingsterreinen in de regio uitsluitend uit op de draaischijf vervaardigd aardewerk bestaat, is het plotselinge voorkomen van handgevormd aardewerk met een duidelijk Noord-Hollandse signatuur vanaf het einde van de derde eeuw opvallend te noemen. Ook het gedraaide aardewerk heeft duidelijke raakvlakken met het materiaal dat in Noord-Holland en Friesland is aangetroffen. Er lijkt dus sprake te zijn van een sterke ‘noordelijke’ invloed op het aardewerk in deze periode. Het is echter ook mogelijk dat met het aardewerk ook een nieuwe groep mensen in het gebied verschijnt. Deze mensen vestigden zich dan vooral op plaatsen waar in de derde eeuw stenen gebouwen aanwezig waren, zoals in Poeldijk en Rijswijk, of op plaatsen waar metaal voorhanden was dat omgesmolten kon worden, zoals in Naaldwijk. Onduidelijk is of de oorspronkelijke bevolking in deze periode nog op de nederzettingen woonde of dat het gebied vrijwel geheel verlaten was.

De vondsten lijken te wijzen op de migratie van enkele groepen mensen vanuit het kustgebied ten noorden van de Rijn naar het onderzoeksgebied. Vanuit dit perspectief is de vondst van de zogenaamde *Housteads Ware* interessant, aangetroffen bij Romeinse forten langs de Muur van Hadrianus in Noord-Engeland. Dit handgevormde aardewerk vertoont grote overeenkomsten met het materiaal uit Noord-Holland en dateert uit het midden tot het einde van de derde eeuw (Peeters 2003, 56). Ook hier wordt er van uitgegaan dat een groep mensen uit Noord-Holland zich in de omgeving van de Muur van Hadrianus heeft gevestigd, en zelfs dat: “Perhaps this third century crossing of the North-Sea was one of the earliest movements of the Migration period” (Peeters 2003, 56). Een in Vlaanderen aangetroffen aardewerkcomplex vertoont eveneens grote overeenkomsten met aardewerk uit Noord-Holland (De Clercq en Taayke 2004, 57-71). Deze vondsten kunnen wijzen op een migratie van groepen mensen uit Noord-Holland, via het onderzoeksgebied en Vlaanderen naar Engeland, te dateren vanaf de late derde eeuw.

Op de nederzettingsterreinen uit deze periode zijn bewoningssporen slechts sporadisch aangetroffen. In Naaldijk-Hoogwerf werden een smeedhaard, greppels en enkele waterputten opgegraven. Bovendien zijn hier duidelijke aanwijzingen dat de bewoners van het terrein grote hoeveelheden metaal hebben omgesmeed, afkomstig uit een naburige Romeinse

38 Het fragment bevindt zich tussen het materiaal van de opgraving Monster-Van Leeuwen, in doos nummer 9791, zak 10, vondstnummer 19. In dezelfde doos, in zak 10, bevindt zich een fragment met een knobbeloortje in hetzelfde baksel. Dit fragment heeft vondstnummer 5. De vondsten bevinden zich in het Provinciaal Archeologisch Depot voor Bodemvondsten van Zuid-Holland in Alphen aan den Rijn.

nederzetting (De Bruin 2012c, 151). In Rijswijk-De Bult en Poeldijk-Wateringseweg zijn geen duidelijke sporen uit deze periode aangetroffen. Hoe lang de bewoning in de vierde eeuw zich gehandhaafd heeft, is niet vast te stellen; de hoeveelheid vondstmateriaal en het ontbreken van aanwijzingen voor continuïteit in de richting van de vijfde eeuw doen vermoeden dat reeds voor het einde van de vierde eeuw een einde aan deze bewoning is gekomen, mogelijk zelfs al voor het midden van deze eeuw. Het is echter ook mogelijk dat de bewoning kortstondig en incidenteel is geweest (Heeren 2015, 288). Dit zou goed passen in het beeld van langstreckende groepen, op weg naar het zuiden of richting Engeland.

5.11 *Continuïteit naar de vroege middeleeuwen*

Na het verlaten van de nederzettingen in de vierde eeuw vindt pas vanaf het midden van de vijfde eeuw weer bewoning plaats in het onderzoeksgebied (Dijkstra 2011, 84-88). Aanwijzingen voor bewoning tussen 350 en 450 ontbreken tot op heden in het onderzoeksgebied; er lijkt sprake van discontinuïteit (Dijkstra 2011, 83). Alleen in de forten langs de Rijn lijkt in deze periode (enige) bewoning aanwezig te zijn geweest (paragraaf 3.1.4).

5.12 *De rurale gemeenschap*

Op het eerste gezicht groeperen de rurale nederzettingen zich in drie clusters, namelijk één in de regio rond Schiedam, één in de omgeving van Naaldwijk en één in een groot gebied in de Haagse regio. Deze microregio's zijn van elkaar gescheiden door landschappelijke zones, zoals veengebieden en lager gelegen delen van het landschap. Ook zijn er op archeologisch gebied verschillen aanwijsbaar; zo zijn de huisplattegronden uit de microregio Schiedam duidelijk anders geconstrueerd dan die uit de andere twee microregio's en zijn de nederzettingsterreinen in de omgeving van Naaldwijk veelal opgehoogd. Deze verschillen lijken vooral veroorzaakte te zijn door landschappelijke factoren. De huisplattegronden uit Schiedam zijn immers geconstrueerd door middel van de A-constructie, waarvan op goede gronden wordt verondersteld dat deze constructie beter geschikt is voor de venige ondergrond in Schiedam en omgeving (Kodde 2014, 309). De eenvormigheid in de bouwwijze in deze regio kan echter ook een cultureel verschijnsel zijn (Van Hoof 2007, 265; paragraaf 5.4.2.2). In dat geval woonde in de regio rond Schiedam wellicht een andere groep mensen. De omgeving van Naaldwijk is een actief kweldergebied, waar ophoging van nederzettingen nodig zal zijn geweest om incidentele stormvloed het hoofd te kunnen bieden. Het feit dat zich mensen ophielden in dit soort lastig te bewonen landschappen geeft aan dat het wel degelijk mogelijk was om hier een bestaan op te bouwen. Op de vindplaats Naaldwijk-Mars heeft dit zelfs geleid tot genoeg welvaart om een (deels) stenen gebouw met *hypocaustum* op te kunnen trekken.

Op andere vlakken zijn het vooral de overeenkomsten die opvallen. Op de rurale nederzettingen worden vergelijkbare woonstalhuizen en bijgebouwen gevonden, is steenbouw een zeldzaamheid, worden de meeste nederzettingen omgeven door greppels en is het omliggende landschap verkaveld. De materiële cultuur is goed vergelijkbaar, waarbij vooral de grote eenvormigheid in het handgevormde aardewerk opvalt. Blijkens de roetsporen op de schouders van het handgevormde aardewerk kookte men op komforen of gelijksoortige constructies, die bij verschillende opgravingen werden aangetroffen. Dit geeft aan dat de wijze van voedselbereiding, zeker voor de periode voor 150, sterk overeenkwam. Nederzettingsterreinen met een derde-eeuwse bewoningsfase laten een duidelijke welstand zien, die af te lezen is aan de tamelijk rijke materiële cultuur. De gebouwen in de nederzettingen uit deze periode bestaan voor een deel uit vakwerkconstructies.

Het gemengde agrarische bedrijf, met een nadruk op veeteelt, is alom aanwezig, net als de moestuinen. Visserij, jacht en artisanale productie vinden op bescheiden schaal plaats. Op het gebied van de rituele praktijken is het ontbreken van centrale heiligdommen een opvallend kenmerk. ‘Het geloof’ kan het beste omschreven worden als zeer lokaal en samenhangend met huis en erf. Hoewel lange tijd archeologisch onzichtbaar, blijkt ook het grafritueel goed vergelijkbaar tussen de verschillende microregio’s. Crematie voert de boventoon, centrale grafvelden ontbreken en de graven bevinden zich in kleine clusters, vermoedelijk op gezinsbegraafplaatsen die een korte tijd in gebruik zijn. Er komen grafheuvels voor, maar waarschijnlijk zijn de meeste crematies op het maaiveld bijgezet en afgedekt met een laag grond. De meeste vindplaatsen dateren uit de late eerste eeuw. De verschillen in begindatering wijzen mogelijk op groepen mensen die op verschillende momenten het gebied binnenkwamen. Het moment van de verlaten van de sites is vergelijkbaar, hoewel vernatting van het gebied de reden zal zijn geweest waarom veel nederzettingen al in het begin van de derde eeuw verlaten werden. Opvallend is de gelijktijdige vervanging van het handgevormde aardewerk door gedraaid vaatwerk op vrijwel alle nederzettingen in het gebied op min of meer hetzelfde moment; dit geeft aan dat transformatieprocessen zich niet beperkten tot individuele nederzettingen maar dat de hele gemeenschap hierin participeerde.

